

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'Aho	Mōnite, 18 Sune 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

Asenita

Fakahokohoko

Fakahokohoko	4
Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	7
Me’a ‘a e Sea.....	7
Me’a e Sea.....	7
Tokanga ki he kakai to e masivesiva ange ‘i tokelau.....	10
Tokanga ki he tu’unga ‘i ai ta’ema’ungāue.....	11
Tokanga ki he tu’unga mo’ua e fonua ki tu’apule’anga.....	11
Tokanga ki he malu e kakai fefine & longa’i fānau.....	11
Mahu’inga ke tokanga’i makehe sekitoa ngoue.....	12
Kole ke ‘i ai ha le’o Fale Alea he fa’u ‘o e Patiseti	12
Tokanga ‘ikai ke fetaulaki e visone fakafonua mo e Patiseti.....	13
Fokotu’u ke liliu e fakatonga e <i>resilience</i> ki he mālohi ange ‘ikai ko e malu ange.....	13
‘I kai fenāpasi Fakamatala Patiseti mo e fokotu’utu’u ke teke ‘ikonomika fonua.....	14
Ke fakafoki he vave taha e ngaue faka’ekonomika ki he tu’unga ne ‘i ai kimu’a.....	15
Poupou ke liliu fakalea he Patiseti ke ngaue’aki fo’i lea ko e mālohi ange.....	17
‘I kai fiemālie ki he fika ‘omai ki he ngaahi sekitoa lalahi	18
A’u pa’anga talifaki 37 miliona he māhina pe ‘e taha.....	18
Tokanga hā tokoni Pule’anga ki he sekitoa takimamata ne uesia he afā	19
Fehu’ia tokolahi kau ngāue ‘i he sekitoa takimamata.....	19
Fokotu’u tukuatu 5 miliona ki he Pangike Fakalalakaka ke fakaivia ngaahi sekitoa he fonua. 20	20
Kole ke siofi Pule’anga ngaahi nō ngoue palopalema he Pangike Fakalalakaka.....	21
Tokanga ‘ikai ho’ata mai he Patiseti ha ngāue ke fakasi’isi’i faihia & ta’ema’u ngāue.....	22
Tokanga ki he ‘ikai lele ako folau tahi he ‘Apiako Fokololo.....	23
Tokanga Palēmia tonu ke ta’ofi ngaahi ngāue fakafe’atungia e ‘inivesi kau muli	26
Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga ‘ikai to e lele ai ‘Apiako Fokololo.....	27
Tokanga ki he hopo e tangata’eiki Palēmia	28
Kau Palēmia he kau fakamo’oni hopo e Tongasat.....	28
Tokanga ki he tufa pa’anga tokoni ‘a e Pule’anga	29
Tui ‘e to e kovi ange tu’unga faka’ekonomika e fonua.....	29

Tokanga ki he hikihiki tu'unga totongi koloa ko e hiki tukuhau	30
Fakatonutonu ko e hiki totongi koloa ko e holo mahu'inga pa'anga Tonga mo muli	30
Fakatonua tonu pe fakahā 'oku makatu'unga hiki koloa mei he hiki tute & CT	31
Taukave neongo lelei ngaahi fika fehu'i hā 'oku fu'u tokolahi ai kau masiva	33
Kei hoko atu pe Pule'anga ngaahi fakalalakaka ki he ngaahi vīsone fakafonua.....	34
Taukave'i hono ngaue'aki fo'i lea ko e malu ange	34
Kei tokolahi ngaahi fāмили fiema'u e tokoni afā	35
Tali Pule'anga ki he fiema'u ke fakaiuia ngaahi sekitoa mahu'inga he fonua	36
Tali Pule'anga ki he to 'i lalo he peseti 5 hikihiki totongi koloa	37
Tali Pule'anga fekau'aki mo e tokanga ki he masiva he fonua.....	37
Tokanga ki he sitesitika he pa'anga GDP	38
Taukave Pule'anga 'ikai lava he mata'ifika ia ke fua e tu'unga masiva.....	39
Tokanga 'e malava Pule'anga ke hiki'i hake tu'unga e mo'ui.....	41
Tokanga pe ko e palakalafi fē 'asi ai pau totongi Pule'anga ako kau faingata'a'ia.....	41
Fakama'ala'ala Pule'anga he hiki lahi he Patiseti ki he ako	42
Tokanga ki he ngata ta'u ni tokoni mei muli ki Ha'apai.....	43
Tokanga mei he patiseti fakalukufua meimei 700miliona, 27miliona pē vahe'i ki he faka'ekonomika.....	45
Fakahā Pule'anga 'ikai mahu'inga e fika he Patiseti ka ko e fokotu'utu'u ngāue	46
Taukave'i ko e alea'i Patiseti 'a e mata'ifika.....	46
Taukave 'oku makatu'unga e mata'ifika mei he palani ngāue.....	46
Mahu'inga e mata'ifika ko ia 'oku ne fa'u e 'Esitimeti	46
Kelesi.....	49
Fakamā'opo'opo feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	50

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 18 Sune 2018

Taimi: 1015-1020 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

‘Eiki Tokoni Sea: Hou’eiki, kole atu ki he Fakafofonga 5 Tongatapu, fai mai ‘etau lotu.

Losaline Mā’asi: Kole pē ke mou me’a hifo ki lalo kau lau atu ‘a e potu folofola ko eni ke kamata ‘aki ‘a ‘etau lotu he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e tataki mo fakahoko ia ‘e he Fakafofonga Kakai Vāhenga Tongatapu 5, Losaline Ma’asi)

<009>

Taimi: 1020 – 1025

Hoko atu e lotu

<001>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Kalake fai ‘etau tali uí.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé ‘o ‘Ene ‘Afīō kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui e Falé ki he pongipongi ni ko e ‘aho Mōnite 18 ‘o Mā’asi 2018.

(Na’e fakahoko heni ‘a e tali ui e Falé.)

<002>

Taimi: 1030-1035

Poaki

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku poaki me’a tomui mai ‘a e ‘Eiki Palēmia mo hono tokoni, poaki me’a tomui mai mo Nōpele Nuku poaki mai ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Ko e ngata’anga ia ‘o e tali ui e Fale ki he pongipongi ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake! Tapu ki he ‘Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he ‘Ene ‘Afio, Tupou VI. Ko e Hau ia ki hotau fonua, ka ko e Tu’i ia ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he Ta’ahine Kuini, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineta. Fakatapu atu kiate kimoutolu kau Kōmiti, Nōpele, kae pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai mo e kau ngāue. Fakatapu atu ki he kakai ‘o e fonua, ‘oku nau me’a mai ‘i he ngaluope.

Tau fakafeta’i kotoa pe Hou’eiki Hou’eiki koe’uhi ho’omou laumālie lelei, hangē ko e me’a ko ia ‘oku mou me’a ki ai. ‘Oku ‘i heni pe ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ka ‘oku lolotonga me’a ki he fatongia ‘e taha ‘oku poaki tōmui mai ‘a e Tokoni Palēmia mo e ‘Eiki Palēmia, koe’uhi ko e fatongia pe ma’a e fonua pea mo e kakai, mo e ni’ihi ‘o e kau Mēmipa. ‘Ikai ke u to e fakalōloa Hou’eiki. Ko u tui he ‘ikai ke u to e fakafe’iloaki atu ‘a e motu’a ni kuo mou ‘osi angamaheni pe ki he motu’a ni. Na’e ‘i ai pe ‘eku ki’i puli ka ko eni kuo u foki mai ke hoko atu ‘etau ngāue. Ko u tui ‘oku ‘ikai ha to e me’a Hou’eiki, ke tau nofo taha ki ai he taimi ni, pea ko u tui ko e me’a ia ‘oku totonu ke tau fai he taimi ni, ko ‘etau ngāue ki he ‘etau Patiseti. ‘Oku to e ‘i ai ha ki’i me’a makehe Hou’eiki? Ko u ki’i kole atu pe ha ki’i taimi ‘anainai ange, koe’uhi ka tau hoko atu mu’a ki he ‘etau ngāue ‘a ia kuo ‘osi tukuhifo ‘e he ‘Eiki Sea ki lalo ki he Kōmiti Kakato.

Hou’eiki Pule’anga! ‘Oku to e ‘i ai ha me’a ‘oku mou ... ko moutolu pe ‘oku faingata’a, ka tau tukuhifo. Ta ‘oku sai! Tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki! Mou ki’i fakama’ama’a atu. Tapu pea mo e ‘Afio ‘a e Ta’ehamai ‘i hotau lotolotonga. Fakatapu ki he Hau ta’eliua ‘o e ‘Otu Motu Anga’ofa. Fakatapu ki he Ta’ahine Kuini, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu ki he Palēmia, neongo ‘oku ‘ikai ke ne me’a heni, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisita. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, pea pehē ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Tau ta’imalie ‘i he ngaahi ma’u’anga kelesi ne tau ‘inasi ‘i he ‘aho ‘aneafi. Pea ‘oku tui ‘a e motu’a ni, ‘oku mou me’a mai mo e laumālie ko ia ki he Fale ‘eiki ni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei ‘e ‘ulingaholo hotau vaka ‘i he folau neongo e hou mo e ngaahi faingata’a. Ka kuo mou me’a mai pea ko u fakatokanga’i ‘a e melino ‘oku tau fiefia ‘oku tau ‘i heni mo ‘etau Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, mo ‘ene laumālie lelei ke tau to e a’usia ‘a e efiafi ko eni. Na’e ‘i ai foki ‘a e fu’u fakatamaki na’e hoko ‘i he feitu’u na’e ‘i ai, pea mālō kuo ne hao mo’ui mai pea ‘oku tau fakamālō ...

<004>

Taimi 1035-1040

Sea Kōmiti Kakato: ...fakafeta’i. Hou’eiki ko ‘etau ...

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakatapu atu pē ki he Feitu'u na, ko e hā 'a e fakatamaki 'oku ke me'a 'aki na'e tofanga ai 'a e Feitu'u na, na'e te'eki ai ha'aku līpooti pehē ki he Fale,'oku ke tataki loi pē hotau Fale 'i he pongipongi ni, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole ...

Lord Tu'ilakepa: Lau 'a e kupu Folofola ko e 'uhinga ke lelei 'aupito 'aupito 'etau patiseti, ko e 'Otua ko e tokoni ofi, ko hotau ngaahi fatongia, ko 'etau taumu'a ngāue ia Sea, 'oua te tau kamata pē mo kamata ke ke lohiaki'i mautolu Sea, 'ikai ke fu'u sai ia 'i he pongipongi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ko e lave'i foki 'e he motu'a ni, ko e ki'i feitu'u ko ē ko Kona, na'e tō ai 'a e fu'u faingata'a lahi, pea 'oku ou tui ne ofi pē ai 'a e hou'eiki kā na'e 'ikai ke, he na'e vela 'a e fu'u feitu'u ko ia, pea ko e anga ia 'a e ma'u 'a e motu'a ni. Kae 'oatu mu'a ha'amou me'atokoni faka'aho ke mou me'a mai ki ai, ke fakalahi atu 'aki 'a e ma'u'anga kelesi, he 'oku ou lave'i na'e 'i ai 'a e kau Mēmipa ne nau tohi tongi 'a e Folofola 'aneafi, tau a'u mai ki he 'aho ni. "Falala ki he 'Eiki 'aki ho'o kotoa 'o ho loto 'e hou'eiki, 'o 'oua 'e fa'aki ki ho poto 'o 'ou, ke ke fakaongo kiate ia 'i he hala kotoa pē pea te ne fakatonutonu 'e ia ho ngaahi 'alunga."

Hou'eiki ko e ki'i me'atokoni ia ke tau kumi ni ia 'i he fakahoko'aki hotau fatongia. 'Oku 'i ai 'a e ongo tohi 'e ua 'oku 'i mu'a 'ia kimoutolu hou'eiki, hangē ko e tohi ko eni na'e kamata ai ho'omou feme'a'aki, mea'i pē 'e moutolu. 'A ia ko e tohi ko ia 'oku ne hanga 'o huluhulu pē 'oku ne hanga 'o fakamaama 'a e fo'i lao, pea 'oku 'ikai ko e kongia ia 'o e fo'i lao. Ko e fo'i lao ia 'oku 'i he polokalama patiseti 'a e Pule'anga Tonga, pea ko e fakamatala patiseti ki he motu'a ni 'oku ou lave'i 'oku hangē ia ha tikisinali, kapau 'e 'i ai ha me'a 'e ta'emahino 'i he polokalama patiseti pea 'e tokoni leva 'a e tikisinali ki he ke ne fakamaama 'a e fika ko ē, kā 'oku 'ikai ko e kongia ia 'o e fo'i lao. Ko e me'a pē 'oku ou lave'i pē 'i he taimi ko ē 'oku tau fa'u *Bill* ai 'oku fakamatala 'a e fo'i lao 'osi ko ia pea 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i fakamatala fakamahino kā 'oku ne hanga pē 'e ia 'o fakamahino mai ko e 'oatu pē ke ke mea'i kā 'oku 'ikai kau ia ki he fo'i lao ko ē 'oku ke fokotu'u. Ko moutolu ko eni 'oku 'ikai ke mahino 'eku lea fakatonga ko ho'omou kumi pē he tikisinali 'oku 'i ai 'a e fo'i lea ai ko e *preamble*, 'a ia ko 'ene 'uhinga ia 'etau fakamatala 'oku 'ikai ko ha kongia ē ia 'o e fo'i lao, kupu 'o e lao, ko e 'uhinga pē ke tau me'a, 'oku 'i ai 'a e ni'ihini 'oku nau fakamamafa hē kā 'oku 'ikai ke nau fu'u tokangaekina 'a e me'a ko ē. Kā 'oku ou sio pē ki he Fakafofonga 16 'oku hangē 'oku ki'i malimali na'a 'oku tō hala 'a e fo'i lea ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea ki'i fehu'i pē, 'a ia 'e 'ikai ke pālōti'i ē ia, 'a e ki'i tikisinali ia ē?

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko 'eku...

Lord Tu'i'āfitu: ...ke kau fakataha mo e lao ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku tali atu ko ē kia moutolu te tau toki pālōti fakalukufua pē 'a e fo'i lao kātoa pea mo e patiseti vouti kotoa pē. Kā te mou me'a mai, pea ko u fakangofua kimoutolu ke mou me'a mai 'i he ki'i Fakamatala Patiseti. 'Oku ou loto pē au ke tau kamata 'etau vouti, kā mou mea'i 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Palēmia pea mo e Sea 'o e Fale Alea. Ko e vouti fika 'uluaki ki he vouti fika 9, 'oku kaunga tonu ia kia kinaua, pea he 'ikai ke tau lave ki ai, 'a ia kapau te tau

vave 'etau ngāue ko eni ki he Fakamatala Patiseti te tau kamata 'i he vouti 10 'a ia ko e Minisitā hangē kiате au ko e Minisitā Mo'ui pē ko e, 'a e vouti ko ia, kae tatali pē 'a e ngaahi fo'i vouti ko ē mei mu'a ki he 9, ke toki me'a mai 'a e Palēmia pea mo e Sea Fale Alea ke nau toki fakahoko atu 'i he 6 'a efiāfi. Me'a mai 'a e Hou'eiki fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea, fakatapu atu pea mo e Hou'eiki Kāpineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e ka u Fakafofonga.

'Eiki Sea: 'oku ou fakamālō pē au ki he Feitu'u na ho'o tala fatongia pea ke me'a mai ki ha me'a ke fai mo fai ha ngāue ki ai 'Eiki Sea. Ko e me'a pē 'oku tau ki'i tokanga ki ai 'Eiki Sea, ko e patiseti ko eni ko ē 'a eni ko ē pē ko e ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'ilakepa : .. 'a ena ko ē 'oku ke me'a mai ko e tikisinali. Ko e meimei ko e 'ū fakamatala fakamahino fakaikiiki ia 'a ē mahalo na'a mou 'osi fai e feme'a'aki ki ai, Sea, ki he fakalūkufua ko ē he Patiseti, Sea. 'A ia, 'Eiki Sea ko e 'ū mata'ifika ia kuo 'osi tuhu'i pau mai pē ia, ki he ngaahi vouti taki taha 'o e Potungāue, 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'ū atu pē 'e au ki he Feitu'u na ke hokohoko atu pē mu'a 'etau feme'a'aki, he Patiseti *Statement*, pē ko e tikisinali ko e 'oku me'a 'e he Feitu'u na, ke kakato e ngaahi me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Hou'eiki.

Ko e me'a pē 'e taha, 'Eiki Sea. Ko e me'a pē 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. 'Oku mou mea'i ko e konga lahitaha ia e patiseti ko ena 'a e Fale Aleá, ko e ki'i motu'a ni ia na'a ne fakahokó, pea toki me'a mai e Sea. Ko au 'oku ou 'ilo lahi taha ki he patiseti ko iá, 'Eiki Sea. Pea na'a ke mea'i lelei pē, 'Eiki Minisitā Pa'anga, na'a ku toki lele atu pē he fatongia, koe'uhí ko e faka-fāmilī. Ko e hā e me'a 'oku to e toloi ai. 'Oku toe 'i ai ha me'a fo'ou? Kapau 'oku 'i ai ha me'a fo'ou, Sea, pea tau toe toloi. Ka ko e 'uhinga ia 'o 'emau fokoutua atu hení, 'Eiki Sea. 'UHINGA ia 'oku 'i ai e fatongia, 'Eiki Sea. 'ikai ke pehē 'oku ou ngāue lava me'a, 'Eiki Sea, 'ikai. Na'e fai ki he lelei taha, fakalūkufua ki he fonua ni, pea mo e kakai e fonuá, 'Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai pē ha vouti, 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke me'a, heni kau Minisitā, hangē pē ko ho'o me'á, tau hoko tautolu ki ha toe me'a, kae tali ke me'a mai 'a e kau Minisitā ko ē, ka tau hokohoko atu koe'uhí he 'oku si'isi'i e taimí, 'Eiki Sea.

'Oku ou fanongo, 'Eiki Sea, 'oku 'ai ke mou me'a ki Ha'apai, 'oku ou fakafeta'i 'oku ou tui au ki ai. Ka 'oku totonu ke tau hoko atu. Uike kuo 'osí, na'e 'ikai foki ke fai ha ngāue ia he uike kuo 'osí. Kapau 'e a'ū ki he poo ni pea tau hokohoko atu. Ko e me'a fakavavevave eni 'oku tau 'uhinga ki ai, ke fai ki ai ha ngāué, 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fokotu'ū atu, Sea, ke tau hoko atu mu'a 'i ho'o palani ngāué, ka tau nga'unu hotau vaká, 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki. Mou me'a mai 'i he 'etau Fakamatala Patiseti, ka 'oku ou tukuange ke kamata ia 'e he Fakafofonga Fika 16 'o Vava'u. Mālō.

'Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Nōpele Fonuá, pea pehē ki he toenga e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpele, pea pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, mālō mu'a ho'o laumālie

lelei ki he pongipongi ni, pea 'oku ou ma'ū e māfana makehe 'i he pongipongi ko ení, 'Eiki Sea, 'i ho'o tikisinalí, Sea. Faka'ofa'ofa 'aupito e tataki kuo ke kamata'aki 'etau ngāue ki he 'aho ni. Pea 'oku ou fie to'o pē 'a e faingamālie ko ení, Sea, ke u fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, pea pehé ki he Potungāue Pa'angá, pea mo e toenga 'o e Hou'eiki Minisitā, pea mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, 'i he ngāue lahi kuo lava ke nau fakahoko ke maau mai 'etau Pastiseti ko ē ki he 2018/19. Ka 'oku 'i ai pē 'eku tokanga ki he tu'unga 'o e Fakamatala Patiseti ko eni, Sea. 'Oku 'i ai 'eku hoha'a 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakamatala 'i he tala mu'akí 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā, *pea* mo e faka'apa'apa lahi 'aupito kiate ia, pea mo e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'ū vivili 'a e kakai 'o e fonuá.

Tokanga ki he kakai to e masivesiva ange 'i tokelau

'I he peesi 7 'o e Fakamatala Patiseti, 'oku hā ai 'oku 'i he tu'unga lelei 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua ni. Ka 'i he taimi tatau, 'i he taimi ko ē 'oku tau to e vakai ki lotu angé pea mo e konga kimui 'o e lipooti, pea mo e Fakamatala Patiseti, Sea, 'oku ne to e 'omai 'e ia ha to e 'ata 'oku kehe ange. 'Oku toe fu'ū faka'ofa ange, Sea. Pea 'oku kehe 'aupito ia pea mei he ngaahi me'a totonu mo mo'oni 'oku hoko 'i he lolotonga ni, Sea, ki he kakai 'oku to e masivevisa ange, 'i he ngaahi 'otu motu ki tahi, pea pehē ki he ngaahi tukuikolo ki 'uta pea mei Nuku'alofa ni.

'I he peesi fika 44, Sea, 'i he lipooti 'a e *UNICEF*, 'oku hā ai 'oku kei lahi ange 'a e fanga ki'i fānau. Pea mo e ngaahi fāмили 'oku nau kei fu'ū masiva 'aupito, mo kei faka'ofa 'aupito 'enau tu'unga mo'uí, pehē ki he tu'unga 'o 'enau ma'u me'atokoni, pea mo 'enau tu'unga 'o 'enau nofó, Sea. 'Oku ou fakatātā leva 'aki eni. 'Oku fe'unga pea mo e fānau 'oku ofi ki he toko 11,800 'i Tonga ni, 'oku nau kei fetaulaki ...

<006>

Taimi: 1045-1050

'Akosita Lavulavu: .. pea mo e ngaahi fusimo'omo kehekehe pea mo e nofo masiva pea mo faingatā'ia 'i Tonga ni. Pea 'oku pehē leva 'e he lipooti ko eni, ko e fānau 'e toko 1 'i he fānau 'e toko 13 kotoa pē 'i Tonga ni, 'oku 'ikai ke nau lava 'o ma'u me'atokoni tu'o 3 'i he 'aho kotoa pē. 'A ia 'oku nau meimei ma'u me'atokoni tu'otaha pē 'i he 'aho, pea 'oku tautautefito eni ki he ngaahi 'otumotu ki tahi, ki he Ongō Niuá pehē ki Vava'u pea mo Ha'apai, ki 'uta pea mei Nuku'alofa ni. Ko e lipooti ko eni, taha 'i he fānau 'e toko 5 kotoa pē 'i Tonga ni 'oku 'ikai ke 'i ai hanau ngaahi vala 'oku fe'unga 'oku nau vala mahaehae (*hūfanga he fakatapu*) mo fu'u motu'a, kau ai mo e 'ikai ke 'i ai ha sū ke nau tui. Kau ai mo e 'ikai ha'anau naunau ako fe'unga ke nau ō mo ia ki he ako.

'Oku pehē foki 'e he lipooti ko eni, ko e fānau 'e toko 5 mei he toko 5 kotoa pē 'i Tonga ni, 'oku 'ikai hanau fale lelei mo malu ke nau nofo ai. Pea kau ai mo e fānau ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fe'unga ke nau lava ō 'o sio ki he toketā mo ma'u mai mo ha faito'o, kapau 'oku nau puke. 'Oku to e 'asi foki heni Sea he lipooti ko eni, ko e fānau 'e toko 1 pea mei he fānau 'e toko 10 kotoa pē, 'oku 'ikai ke 'i ai ha mohe'anga lelei ke nau mohe ai. 'Eiki Sea mo Hou'eiki, 'i he'ene pehē leva, 'oku 'i ai 'a e fu'ū fiema'u lahi ke 'i ai ha fa'ahinga tokanga makehe mo ha

tokanga tokamu'a 'a e Pule'angá, pea pehē ki he Fale 'eiki ni, ke solova ange 'a e ngaahi faingata'a mo e fusimo'omo ko eni 'a e ngaahi fānau, pea pehē ki he ngaahi fānau ko eni 'i Tonga ni,

Tokanga ki he tu'unga 'i ai ta'ema'ungāue

Ko e fakatātā hono ua 'oku ou tokanga ki ai Sea, 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kau ta'ema'u ngāue 'i Tonga ni. 'Oku fakafuofua ko e peseti 'e 16.4 'o e kakai 'o e fonuá, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue, oku hā ia 'i he peesi fika 45. 'O fakatatau fakafuofua ki he kakai 'e toko 6,650 'i Tonga ni fakakātoa. Na'e to e fakafuofua foki 'o pehē ko e toko 14,120 fakakātoa 'a e tokolahi'o e kau ta'ema'u ngāue 'i Tonga ni, pea 'oku fakafuofua 'e to e 'alu hake leva 'a e peseti 'o e kau ta'ema'u ngāue ki he peseti 'e 34.8 'i he 'etau fakatauhua ki hotau tokolahi, 'a ia ko e toko 1 kilu tupu ia 'i Tonga ni. 'Oku hanga 'e he ngaahi me'a ko eni, 'o fakahā mai kiate kitautolu Sea 'a e fu'u fiema'u ke fai ha tokanga makehe ki ai 'a e Pule'angá, ke lava ke fai ha tokanga ki he kau ta'ema'u ngāue, 'a e tō'utupú, pea mo e kakai 'o e ngaahi kolo, 'o a'u pē ki he ngaahi motu ki tahi.

Tokanga ki he tu'unga mo'ua e fonua ki tu'apule'anga

Ko e fakatātā hokó leva fika 3, 'oku hā ia 'i he peesi 30 ki he peesi 3, 'a ia ko e tu'unga 'o e mo'ua 'o e fonua ni ki tu'apule'anga, 'a ia 'oku hā 'i he peesi ko eni, 'oku fe'unga pea mo e pa'anga 'e 467.1 miliona. Ko e tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito eni ki he tu'unga 'etau fononga atu ki he kaha'u, he 'oku 'alu pē 'a e taimí, mo e toe lahi ange 'etau fakafalala ki he *budget support* pea mei muli, ke ne lava hotau ngaahi fatongia ke fakahoko ki he fiema'u 'a e Pule'angá, mo hono ngaahi fatongia tefito. 'Oku ou tui kapau 'e faifai ange kuo to e pea to e fai 'e he Pule'anga ha to e nō pea mei tu'apule'anga, pea ko 'eku fokotu'u atu Sea ke tau nō mai ha fa'ahinga, ha sēniti 'e malava ke ne vilohi mai ai ha tupu faka'ekonōmika ki he kakai 'o e fonua. 'O hangē ko ha'atau fakakau ha nō ki hono fakalahi 'o e mala'e vakapuna Vava'u, ke hoko ko ha *international airport*. Ke ne to e fanau'i mai ai ha kau folau 'eve'eva 'oku to e lahi ange, to e tokolahi ange, pea mo ma'u ngāue foki ai 'a e kakai 'o Vava'u.

Tokanga ki he malu e kakai fefine & longa'i fānau

Ko e fakatātā hoko 'oku hā ia 'i he peesi 47 kātaki, palakalafi hono 2. 'Oku hā ai ko e fakamamahi'i 'o e kakai fefiné mo e fānau, 'oku kau he 'uhinga 'oku kaunga ki he tu'unga kovi 'a e mo'ui 'a e kakai, 'ikai malu pea 'ikai fe'unga 'a e feunu'aki 'a e kakai fefine, 'o makatu'unga ai 'a 'enua tu'u lavea ngofua ki he masiva. 'A ia 'oku to e fakautuutu ange hono pā'usi'i 'o e fānau, pea mo hono fakamamahi'i 'o e kakai fefiné, he ngaahi feitu'u kehekehe pē 'i Tonga ni. 'Eiki Sea 'i he uike kuo 'osi na'e hoko ai ha ...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Akosita Lavulavu: ha fakamamahi 'o ha, pea 'oku fakahoko eni 'e he, he tangata na'e teunga fakapuli, ki he 'api nofo'anga e fefine ko eni 'o tā e fefine ko eni pea nau fakahoko, feinga ke kaiha'asi ha ngaahi koloa pea mei he fale nofo'anga 'a e fefine ko eni. Pea 'oku mahino mei heni Sea 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e ngāue ki hono malu'i 'a e mo'ui e kakai pea pehē ki honau ngaahi koloa. 'Oku 'i ai e tui ka lava hono fakapa'anga ke malava ma'u ha vāhenga 'a e kau polisi fakakolo

mo 'i ai ha'anau ... hangē ko ha ki'i me'alele pē ko ha ki'i pasikala ke nau ngāue'aki ke tokoni ki hono le'o 'o e ngaahi kolo pea tokoni ke to e fakasi'isi'i ai 'a e ma'u e ni'ihī pehē ki he to'utupu 'a e faito'o konatapu, 'e to e ongo'i he kakai tautautefito ki he si'i ngaahi fa'ē pea pehē ki he fānau Sea, 'oku nau ongo'i 'oku nau malu pea mei he kakai pehe ni. Pea 'oku mahino heni Sea 'oku 'ikai ke fe'unga ki si'i Vava'u, ngaahi, 'omai ha'anau ngaahi polisi fakakolo, tokoni ki he, ki he malu pea mo e hao 'a e kakai 'o e ngaahi kolo pea pehē ki he'enua ngaahi koloa. Pea 'oku ou fie to'o ai pē e faingamālie ko eni Sea ke u ki'i fakamanatu heni ki he 'Eiki Minisitā Polisi, 'i he ta'u kuo 'osi na'e fai e kole 'a e finemotu'a ni ki he 'Eiki Minisitā Polisi ha ki'i me'alele polisi ke tokoni ki he 'Apitanga Polisi ko eni ko ē 'i Leimātu'a pea na'e 'io eni 'a e 'Eiki Minisitā Polisi pea 'oku 'i ai e kole heni ke fakamanatu ange pē ki he 'Eiki Minisitā Sea 'a e ki'i me'alele ko eni ke lava 'a e, 'oku a'u eni ia ki ha tu'unga Sea ko e ki'i kava ko eni ko ē na'e mo'ui ko eni kuo mei 'osi ia hono kaiha'asi. Pea 'oku ou kole heni ki he 'Eiki Minisitā Polisi ke fai mai ha tali ki he kole ko eni ko ē na'e fakahoko ange ki ai he ta'u kuo 'osi.

Mahu'inga ke tokanga'i makehe sekitoa ngoue

Ko e me'a faka'osi ko eni ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea ko e ngoue. Pea 'oku 'asi ia 'i he peesi 17. 'Oku mahino mei heni 'a e kamata ke fakalaka 'a e sekitoa ngoue pea mo hono mahu'inga ke tokanga'i makehe. Pea 'oku ou fie fakamālō heni Sea ki he 'Eiki Minisitā Ngoue pea pehē ki he 'Eiki Minisitā Leipa 'i he'ena fa'u ha polokalama ke lava 'o fetuku ai 'a e ngaahi ngoue 'a e kakai 'i Tonga ni ki tu'apule'anga 'o fakatau ai. 'Oku tokoni lahi 'aupito eni Sea ki he kau ngoue pea a'u pē ki ha tu'unga Sea na'e fie kau mai 'emau si'i kāinga ko eni ko ē pea mei Vava'u Lahi 'o nau uta mai 'enua ngaahi ngoue pea mei Vava'u 'o 'omai ki Tonga ni ke kau 'i he polokalama ko eni ke fetuku atu ki tu'apule'anga ke ma'u ha ki'i seniti ke tokoni ki he ngaahi fāmili, 'o a'u ē Sea ki ha tu'unga 'oku 'osi ange 'a e me'a ia Sea 'oku 'ikai ke ma'u ha tupu fe'unga ia ma'ae si'i kāinga mei Vava'u Lahi. 'Ai ai e mamafa e totongi 'a e kau tou ngāue pehē ki he toe mamafa hono uta mai 'a e ngoue mei Vava'u ki Tongatapu ni, a'u pē Sea 'ikai ke lava e ngoue 'o uta 'ave ki tu'apule'anga kae 'ikai ke ma'u ha si'i tupu ia 'a e si'i kāinga.

Kole ke 'i ai ha le'o Fale Alea he fa'u 'o e Patiseti

Pea 'oku 'i ai e kole heni ki he 'Eiki Minisitā Ngoue pea pehē ki he 'Eiki Minisitā Leipa ke 'i ai mu'a ha polokalama, polokalama tatau pē kae 'ave 'o a'u ki he si'i kāinga ko eni ko ē 'i motu ke mau lave monū ai pea mei tahi Sea ke lava 'o fetuku ai 'emau ngoue. Pea ko u tui Sea ko e fo'i polokalama lelei 'aupito eni 'e lava tokoni ki he si'i kāinga 'i he ngoue, tau 'osi mea'i, mou mea'i kotoa pē 'a e mahu'inga 'a e tafa'aki ko eni ki he kakai ko eni ko ē 'i Vava'u. 'Oku lahi 'aupito e ngoue 'a Vava'u. Pea ko e anga pē ia 'a e ki'i fakahoha'a mo e vakai ki he Fakamatala Patiseti. Pea mo e me'a faka'osi pē Sea 'oku ou fie kole heni mo fokotu'u ke a'u ki he Patiseti Fakapa'anga ko ē 'o e 2019/2020 ki he ta'u fo'ou 'oku ou kole heni ke 'omai mu'a ha faingamālie 'a e kau Fakafofonga Fale Alea, kau Fakafofonga 'a e Kakai pea pehē ki he Hou'eiki Nōpele ke 'i ai hamau le'o 'i he taimi ko ē 'oku fa'u ai e pastiseti kae 'oua 'e ngata pē 'i he ngaahi Potungāue. 'Oku 'i ai e ngaahi fiema'u vivili ia Sea 'a e si'i ngaahi kolo 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he patiseti ko eni. Ka 'oku tonu pē ke 'i ai ha fengāue'aki lelei 'a e Hou'eiki Kapineti, Minisitā pea pehē ki he Fakafofonga

Kakai pea pehē ki he Hou'eiki Nōpele 'i ha me'a 'oku mau fiema'u makehe ki he lave ko eni ko ē ki he patiseti. Ko e anga pē e ki'i fakakaukau mo e lave ki he Fakamatala Patiseti, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga 16. Me'a mai e Fika 1 ...

<009>

Taimi: 1055 – 1100

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele 'a Ha'apai, 'a Tongatapu, kātaki.

Tokanga 'ikai ke fetaulaki e visone fakafonua mo e Patiseti

Lord Tu'ivakanō: Mālō Sea. Pea mālō mu'a ho'o laumālie lelei. Tapu pē mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i vahevahe pē, ki'i fehu'i ki he kongalalahi 'e 2. Ko e 'uluaki pē Sea ke tau kamata pē mei he tala mu'aki. Kiate au Sea ko e Fakamatala Patiseti ko eni 'oku hangē pē ko ē ha fo'i fanangā. Ko 'eku 'uhinga ki hení he 'oku ho'ata mai 'i he fakamatala Sea 'a e 'ikai ke fenāpasi 'a e visone fakafonua mo e Patiseti. 'Ikaiki ke ngata pē ai Sea ka 'oku to e mama'o mei he 'asenita 'o hangē ko e Feliliuaki 'o e 'Eá. Ko e fakatātā pē eni Sea, vakai ki he peesi 7 'oku hā ai 'a e fu'u palakalafi fau. 'Uluaki, 'a e visone fefakatau'aki 'a e fakalalakaká ke fakalekesi mo e mo'ui ki he taha kotoa. 'Oku fakahekeheka 'eni he fakakaukau Sea ko e Patiseti 2018-19 ke teke 'a e tupu faka'ekonómiká pē ko e fakafaingamālie 'i 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika pea mo fatu ha ngaahi faingamālie ngāue ke hakeaki 'i 'a e tu'unga nofo 'a e kakai Tongá Sea. Pea ko e peesi 8 'i he palakalafi ua fakamuimui Sea 'oku hā ai 'a e kaveinga ngāue 'a e Patiseti, 2018-19 'a ia ko e fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange.

'Eiki Sea, tuku mu'a ke u kamata atu pē he faka-Tonga ko iá, 'oku ngāue mai'aki pea u toki hoko atu ki he 'eku 'uhinga ko ia 'oku 'ikai ke fenāpasi 'a hono fatu 'a e Fakamatala Patiseti mo e visone fakafonua mo e 'asenita langa fakalalakaka fakamāmani lahí. Kapau te mou me'eme'a lelei hifo pē Sea ki he fo'i faka-Tonga pē ko ia 'o e taumu'a kuo fokotu'u 'i he Patiseti 2018-19. Ki he motu'a ni Sea 'oku ou tui lahi ko e faka-Tonga totonu ke ngāue'aki ki he *resilience* 'oku tonu ko e mālohi ange kae 'ikai ko e malu ange. Kiate aú ko e pehē ko ia malu angé 'oku 'uhinga ia ki he fo'i lea fakapapālangi ko e *security* pē ko e *economic security*.

Fokotu'u ke liliu e fakatonga e resilience ki he mālohi ange 'ikai ko e malu ange

Kiate aú, 'oku ke pehē, 'oku tonu ke pehē 'a e taumu'a ko e fakaakeake ki ha tu'unga 'oku to e mālohi ange. 'Oku hangē 'a e fo'i lea ko e mālohi angé, 'o fakafōtunga mai ko 'etau feinga ke fakamālohia 'a e fakaakeake 'oku lolotonga fakahoko hili, 'a ia na'e 'osi fakahoko pea ko e matatali 'a e ngaahi uesia 'i he Feliliu'aki 'a e 'Eá mo e hā fua. Kaekehe, kapau Sea te mou fakatokanga'i lelei 'a e fakamatala talamu'aki 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke hā mai 'a e ngaahi tefito'i tui ke malu ange 'a e fonua faka'ikonómika pē ko e *economic security*. Ka ko e kanoloto 'a e fakamatala 'oku tuhu ia ke fakamālohi'i ange 'a ia kuo 'osi kamata mai hono fokotu'utu'u. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke liliu mu'a 'a e fo'i faka-Tonga 'oku ngāue'aki ki he *resilience* ki he mālohi ange kae tuku atu 'a e malu angé.

Ko e kongalalahi, e ki'i fehu'i Sea, ke poupu ki he 'uhinga....

'Eiki Sea Komiti Kakato: Kātaki kuo ka mo mai e taimí ka tau ki'i mālōlō ai ka tau toki hoko mai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu ki he Hau 'o Tonga, kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Minisitā, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, Hou'eiki Nōpele. Mālō mu'a ho'omou laumālie tau hoko atu hotau fatongia pea te u 'oange ke faka'osi mai 'a e me'a 'a e Hou'eiki Fika 1 'o Tongatapu. Mālō.

'Ikai fenāpasi Fakamatala Patiseti mo e fokotu'utu'u ke teke 'ikonomika fonua

Lord Tu'ivakanō: Mālō Sea. Fakatapu atu pe ki he Feitu'u na, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ke faka'osi atu pe 'eku fakahoha'a. Ko e kongā ua pe 'eku fehu'i Sea, ke poupou ki he 'uhinga ko ia, ki he 'ikai fenāpasi 'a e taumu'a mo e Fakamatala Patiseti mo e Visone fakafonua. Ko e talamai 'e he visone Sea, ke teke 'a e langa faka'ikonomika, kae talamai 'e he taumu'a 'o e Patiseti ia ko e fakaakeake. 'I he taimi tatau Sea, 'oku 'ikai hā mai 'i he kakano 'o e Fakamatala Patiseti ha fokotu'utu'u fō'ou ki he teke 'o e 'ikonomika, ka ko e fo'i fakamatala pe ki he *review* 'o e kuohili mo e sio ki he 'alunga nōmolo 'a e ngaahi sekitoa ngāue ki he kaha'u.

'Eiki Sea, ko e fakatātā ko eni ko e fika 'oku tuku mai 'i he 'uluaki Tepile ko ia 'i he peesi 54. Ko e kātoa 'a e maumau 'o e matangi ko *GITA* 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e tolungeau nimaono miliona (356m). Ka ko e sio ko ia ki he fika 'i he Tēpile Fika 9 'oku 'ikai ke fenāpasi neongo 'oku holo 'a e tupu faka'ikonomika ...

<004>

Taimi 1125-1130

Lord Tu'ivakanō: ...'a e fonua ki he 2017/18 'aki pē 'a e meimei 35.5 pē ko e 40 miliona. Pea tupu lahi 'i he 2018/19 'aki 'a e 50 miliona. 'A ia kapau pē te mou me'eme'a lelei hifo pē ki he peesi 9. He 'oku mahalo 'oku mahino 'i he tupu 'i he fakatupu koloa, 3.0 'alu hifo ki he 1 mahino 'a e faka'uhinga pē ko e *Gita*, pea 'oku pehē 'a e holo 95 2 foki ki lalo 'aupito mo e 98 7.7 ki he 61. kae kehe kā ko e fo'i fakakātoa ko ē 'alu ko ē mei he 987.7 ki he 1038.7. Sea ko e tupu 1 miliona ia, sai pē ke tukuange pē ki he Minisitā ke ne toki fai mai 'ene fakamā'ala'ala 'a e me'a ko ē. 'Oku tau tu'umālie kitautolu Sea, ko e fika ko eni 'oku fu'u kehekehe lahi 'Eiki Sea pea mo e 356 miliona. Ko e fika ko eni 'oku fakafuofua ko e peseti 'e 30 tupu 'o e *GDP*, ko e uesia lahi eni Sea, he 'oku meimei peseti ia 'e 80 'a e pa'anga hū mai mei hotau kāinga muli 'i he ta'u 'e taha. Pea 'oku 'asi pē foki 'a e me'a ko eni *remittance*, peesi 15. Kiate au ko e ki'i fakamatala faingofua pē 'ikai ke fihi ia Sea, 'oku talaki 'i he *news* Sea ko e maumau 'oku fakafuofua ki he peseti 'e tolungofulu 'ene uesia he *Gita*, kā 'oku hā mai 'i he fakamatala ko ē 'i he peesi 9 ko e meimei peseti ia 'e 4 pē ko e 35 miliona ki he 40 miliona 'a e holo 'a e *GDP*. Ko e me'a ia 'oku

ou pehē ai Sea ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ‘a e Fakamatala Patiseti mo e fakalea tonu ke to e fakalea tonu ange Sea, ko e fo’i fananga noa’ia ē.

Ko e tahá ‘Eiki Sea ko e tēpile ko ia ‘i he peesi 67, fekau ‘aki mo e patiseti ‘a e Pule’anga ‘i he ngaahi pou tuliki ‘o e *TSDF II*, ‘oku hā ia ko e pa’anga ‘e 6.6 miliona ‘oku vahe atu ki he ngāue vāofi ange mo e sekitoa taautaha. Ko e ki’i fehu’i pē Sea ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e pa’anga ko eni, ko e hā ‘a e polokalama fakatupu ngāue pē ko e vahe ‘ata’atā pē ia. Pea kapau ko e polokalama ngāue ko e hā ‘a e polokalama ngāue ko ia?

Sea te u ki’i, mālō ‘aupito ‘a e ma’u taimi Sea, kae tuku pē mu’a ke u toki ‘omai ha tali ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ivakanō: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Niua 17, fakamā’opo’opo pē ‘Eiki Minisitā ho’o tali, ko e hili eni pea ke toki me’a mai.

Vātau Hui: Tapu mote ‘Eiki Sea ‘ote Kōmiti Kakato, tapu mote ‘Aliko Palēmia, ‘Aleki Tokoni Palēmia ‘o Tonga, tapu mote ‘Aliko Minisitā ‘ote Kalauni, tapu mote ‘Aliko Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, tapu mote ‘Aliko Fakafonga ‘ote Kakai. ‘Aliko Sea Kōmiti Kakato ko au fiefia te motu’a ni ke ‘aponei. Pea fakafeta’i ki te ‘Otua ‘o tou tofahala ‘o fakalaolao ‘ote fonoga’anga, kae ‘omi kia tātou ‘ate ahonei. ‘Aliko Sea ‘oku fie kamata ‘aki motu’a ni ‘a e fakamālō lahi ‘i he ki’i folau na’e fai ‘ete motu’a ni mote ‘Aliko Tokoni Palēmia, mote ‘Aliko Minisitā Mo’ui, mote ka u folau ki te Tokelau mama’o. ‘Aliko Sea ko e me’a na’e ‘i he motu’a ni pea fiefia pea mote kāinga pea ‘oku fakamālō lahi atu ai, hangē ko e lea ‘oku tau fa’a fanongoa foki ‘e tupu pē ‘a e monū’ia ha potu te ne a’u ki ai. Fiafia lahi taku mo’ui, ta ‘oku lava pē vakapuna pē toki puna pē he ‘aho taha, mei te Tonga’eiki, Vava’u, toki puna pē me’ite Vava’u ...

<005>

Taimi: 1130-1135

Vātau Hui : ki te Niuafo’ou, te puna pē mei Niuafo’ou ki ... ‘aliki, Sea, ‘oku ou fakamālō lahi au he fakakoloa kuo ‘omí, pea ‘oku ou fakamālō ai ‘a e fakamālō.

Ke fakafoki he vave taha e ngaue faka’ekonomika ki he tu’unga ne ‘i ai kimu’a

Sea, ka u foki mai mu’a ki he fakamatala atu ‘a e motu’a ni, fekau’aki mo e Patiseti ko ení. Poupou lahi ki he ngāue kuo fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, kae ‘uma’ā ‘ene Potungāué, Mālō lahi he ngāue lahi. Mafatukituki e fatongiá, mo e ngāué, pea ‘oku ou fiefia lahi ai, Sea. Sea, kae tuku mu’a ke ‘ai pē e ki’i lipooti ia ‘a e motu’a ko eni, fakatatau ki he me’a ko ē na’a ku lau hifo mei he Patiseti na’e ‘omaí. Pea ko e ki’i fakamatala ‘a e motu’a ni, ko e me’a eni na’e mahino ko ē kiate aú. Kiate au, ‘oku ou fiefia he ‘oku kau mātou ia ‘i te patiseti ko eni.

Sea, ‘oku hanga ‘e he Patiseti ‘a e Minisitā Pa’anga ‘o fakafuofua ‘a e *IMF*, ‘e tupu ‘a e ‘ekonōmika fakamāmani lahi ‘aki e peseti e 3.8 he 2017, pea hiki hake ‘o peseti e 3.9 he 2018, mo e 2019. Ko e tupu faka‘ekonōmika e ngaahi fonua Pasifikí, pea mo e ngaahi fonua iiki angé, na’e peseti e 3.7 he 2017. Pea ngalingali ‘e a’u ki he peseti ‘e 4.4 ‘i he 2018. Ko Tonga ni, ko e fika na’e tuku mai mei he sekitoa, mo e Sitetisitika, ko e peseti e 5 ki he ta’u kuo ‘osí. ‘A ia ko e faka’ilonga na’e lelei ange e tu’unga faka‘ekonōmika, fakapa’anga ‘a e fonuá, ‘i hono fakahoa ki he ngaahi ta’u kimu’á. ‘I he peesi 13 ‘o e Fakamatala Patiseti ‘oku fakafuofua ‘e he Minisitā mo ‘ene Potungāue, ‘e tupu pēseti ‘e 3 he ta’u ni, ka ‘i he hili e afā, ‘oku ou tui ko e fakaloloma ia, ‘e holo e tupú ki he peseti e 1.1. Sea, hangē ko ia ‘oku ke mea’í, ko e holo e tupú mei he peseti ‘e 5, ‘aki e peseti ‘e 1.1, ‘oku ki’i lavea e fonuá. Pea ‘oku fu’u fiema’u ke faito’o he vave taha koe’uhí, ke fakafoki e fonuá ki he tu’unga na’a tau ‘i aí. ‘E vave ai pē foki mo hono vilohi e pa’anga ko iá, ko e vave ai pē ia hono fakaake ‘a ‘etau ‘ekonōmika, pea tau a’usia ai ‘a e fakaakeake ‘oku tau feinga ki ai, ‘o hangē ko e taumu’a ‘a e Patiseti ‘o e ta’u ni.

Ko e tupu e ‘ekonōmika ‘a māmani lahi, pea mo e Pasifiki, pea ‘e aafu mai e tupu ia ko eni, Sea, ki hotau fonua ni, koe’uhi ko e talafi pa’anga ko ia mei mulí, hū koloa mai, pea mo e fefolau’akí. Pea ‘oku mahu’inga ki he fonuá, ki he tu’unga na’a tau ‘i aí, ‘i he vave tahá, ke lava ke tau talitali lelei ‘a e ngaahi lelei ko ení.

Sea, ko e pa’anga e 600 miliona ko eni kuo fokotu’u maí. Kuo kole mai e Patiseti ko ení, ke tuku atu ki he fonuá, ke fai’aki hono fakaakeaké, kau ai ‘a e pa’anga ‘e 3.2 miliona, ‘e lavengamonū ai ‘a e Ongō Niuá. ‘Oku ‘i ai e fakafuofua, ko e pa’anga ‘e 600 miliona ko ení, fakataha mo e talafi pa’anga mei hotau kāinga mei tu’apule’angá, mo e fengāue’aki mālohi he ngaahi sekitoa faka‘ekonōmika ‘o e fonuá, te ne fakatafe ‘etau ‘ekonōmika ki he tupu ko e pēseti e 3.9 ‘i he kongā kimui ‘o e ta’u ni, pea mo e ta’u fo’ou foki. ‘I he’ene pehē, Sea, ‘e lelei ange e tu’unga fakapa’anga ‘a e ngaahi fāmili, he ko e tupu peseti e 3.9 ko ení, ‘e lahi ‘a e ngaahi ngāue fo’ou te ne fakatupú. Ko e lahi ange e ma’u ngāué, kau ai mo e feinga ke to e tokolahi ange hono fakatokolahi ange ‘a e kau toli fua’i’akau ki tu’apule’angá, pea to e longomo’ui ange ai ‘a e ngaahi ngāue faka‘ekonōmika ‘e fakahokó. Sai ange e tukuhau ‘o tānakí. Lelei ai pē e ma’u’anga pa’anga ‘a e Pule’angá. Pea te tau sio ki ha Tonga ‘oku to e lelei angé.

Sea, ko e sio ki he kaha’ú, ‘oku ‘omai ‘e he Patiseti ko eni, ‘a e ‘amanaki lelei ma’a Tonga. Pea te tau tu’akifālelei ai ‘i he fakakaukau ‘a e motu’a ni. Pea ‘oku lahi ange ai ‘a e fakafalala he tafa’aki ‘o e *construction*, pea lahi ki he fakalalakalaka ‘o e fonua ni. Ko e ki’i matavaivai hení, Sea, he ko e ngaahi langa lalahi ‘e ma’u ia ‘e he ngaahi kautaha mulí. To e foki pē e pa’anga ki tu’apule’anga. Ka ‘i hono fakakātoa, ko e kotoa e ngaahi sekitoa lalahi e fonuá, ‘a e ngoué, toutaí ...

<006>

Taimi: 1135-1140

Vātau Hui : ...fefakatau’aki, fefononga’aki, langa, talafi pa’anga, ngāue faka-pangikē fakatatau ki he fakamatala faka-Patiseti ko eni, ‘e tupu kotoa he ta’u fakapa’anga ka hokomai. Fakafiefia mo’oni Sea e ongoongo ko ia, pea ‘oku ou fakamālō ai he ‘e lava aipē ‘a e kainga mei he Ongō

Niua, lavengamonū, ‘i he tupu ko eni ‘i he ngaahi lelei ko ia ‘o e Patiseti ko eni ‘oku mou me’a ki ai.

Sea, lolotonga ‘a e ngaahi ‘amanaki lelei ko eni, ‘oku ‘omi ‘e he ngaahi sekitoa faka-‘ekonōmika ‘a e fonua, ‘oku tālafili pē ‘a e motu’a ni, he ngaahi nō ko ia ‘a e Pule’anga hangē ko ia ne me’a mai ai ‘a e Fakafofonga 16 ‘o Vava’u, tautefito ki he nō ko ia mei Siaina. ‘Oku hā he peesi 64 ‘e hiki ‘a e totongi nō ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 14 miliona he 2018/2019. Ka ‘oku hā he peesi 32 ‘e toki kamata ‘a e totongi nō ki Siaina, he hā ‘i he tepile ‘i he peesi 32 ‘a e lisi ‘oku nō pea ko e kolomu 2 mo e 3 ‘oku ‘asi ai ‘a e palanisi ki Sune 17, pea mo Sune 2018. Ko e tālafili he ‘oku tatau pē ‘a e palanisi ia ‘i Sune 2017, mo e palanisi ‘o Sune 2018, ki he fa’ahinga ‘e ni’ihi. Ngalingali ‘oku ‘i ai e faingata’a he tā fakafoki mai e ngaahi nō ko eni, ko e fehu’i ia Sea. Fehu’i fakalukufua pē, pea ko e hā e ngāue pē tu’utu’uni ‘a e Pule’angá, ki he ngaahi nō ko eni? He ‘oku mahino ki he motu’a ni, ‘oku te’eki ke maau, ka koe’uhi ‘e fu’u fiema’u ha tokoni mei heni ki hono tā ‘o e pa’anga ‘e 14 miliona ko eni ne u lave ki ai, pē ko hono *write-off*, hei’ilo Sea. Kaikehe ko e anga pē ia ‘o e fifili ‘a e motu’a ni pea mo e fehu’i, he ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘a e sēniti ko eni, ki he kakai ‘o e fonua, pea mo e langa fonua ‘oku tau fai. Sea fakamālō atu ‘i he ma’u taimi ‘oku ‘omi ma’a e ki’i motu’a ni, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i me’a te u toki lave atu ai mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai Fakafofonga ‘Eua 11.

Poupou ke liliu fakalea he Patiseti ke ngaue’aki fo’i lea ko e mālohi ange

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato, pea ‘oku ou kole ke u fakamalumu atu he tala fakatapu kakato kuo kamata ‘aki e fakataha ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou tomu’a tuku ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue he ngāue lahi kuo nau fai he teuteu’i mai ‘a e siate folau ‘a e fonua mo e Pule’anga ‘i he 18/19. ‘Oku ou tui ko e taimi ko ia na’e fakahoko ai ‘e he Minisitā ‘ene malanga talateu ki he Patiseti, ko e ‘aho ia na’e lahi ai ‘a e ongosia ‘a e Hou’eiki, he ‘oku ou vakavakai atu he ‘aho ko ia, ko u tui na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’e ‘ikai ke fu’u loko mea’i ‘a e kakano mo e uho ‘o e fakamalanga na’e fai ‘e he ‘Eiki Minisita. Ka na’a ne kamata’aki ‘a e Saame 46 veesi 1. “Ko e hūfanga ‘a e ‘Otua kiate kitautolu mo ha mālohi, ko e tokoni ‘i he mamahi matu’aki ofi.” Pea ‘oku ou tui ko e kaveinga ia ko e ‘o e Patiseti ko ē ‘o e ta’u ni, ko e fakaakeake ki he tu’unga ‘oku malu ange. Pea ‘oku ou poupou ki he fokotu’u ‘oku fai mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ko eni ‘o Tongatapu Fika 1. Pē ko e fē koā ‘a e fo’i lea ko ia te ne fakafofonga’i ko ē ‘a e tonu ange ‘a e faka-pilitānia. ‘Oku ou tui ko e Saame ko eni ‘oku ne fakamahino mai ko e mālohi, mālohi ange. ‘Oku ou poupou ki ai ko e fakaakeake ki ha tu’unga ‘oku mālohi ange ke tau lava matu’uekina ‘a e ngaahi ha’aha’a ‘o natula, ‘i he hoko mai ‘i he kaha’u. Kaikehe, tukuatu pē ia ke toki fakamā’opo’opo ‘e he Fale Pa’anga pē ko e ha ‘enau faka-Tonga ko ia ‘oku nau fiemālie ki ai.

Vātau Hui : Sea, ka u ki’i Fakatonutonu atu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Vātau Hui : ‘E sai pē ke tau ngāue’aki ‘a e fo’ilea ko e fefeka, koe’uhi ke ne ki’i fetongi ‘a e fo’i lea ko eni ko e mālohi ange? Ko ‘ene ‘uhinga tatau ia ‘a e mālohi mo e fefeká, ko ‘ene to e.. Ka ‘oku ou tui ko e fo’ilea ko ena Sea ‘oku napangapangamālie ‘a e fo’i lea ‘iate ia. Mālō Sea.

‘Ikai fiemālie ki he fika ‘omai ki he ngaahi sekitoa lalahi

Tevita Lavemaau : Mālō. Ko e ...

<008>

Taimi: 1140-1145

Tevita Lavemaau: ... talateu ē ki he tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi kuo fai he Fakafofonga mei Niua. Pea ‘oku fielau he ko e faiako foki pē ko e fu’u lahi ‘ene *document* ko eni he’ene fakamā’opo’opo ‘oku māsila ‘aupito ke tau hanga ‘o tokanga’i ‘a e ‘ātakai ko ē fakamāmani lahi pea tau toki foki mai ai ki Tonga ni he Pasifiki. Ko e anga ia ‘a e tupu faka’ekonōmika fakamāmani lahi mo e hoko mai ki hotau potu tahi. ‘I he tēpile ko ena ‘oku ‘omai he peesi hiva pē ‘oku ‘omai ai e fakafuofua ‘a e Potungāue Pa’anga ki he’etau tupu faka’ekonōmika ‘i he Ta’u 2017/2018. ‘E Sea ko e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘omai he kakano ko eni patiseti pea mo e ngaahi fakafuofua ki he sekitoa lalahi ko ē ‘ekonōmika ‘oku ‘ikai ke u fiemālie au ki he fakafuofua ko eni ‘oku nau ‘omai he ‘oku tuhu e ngaahi fakamatala ia ko eni ko e ngaahi mo’oni’i me’a ia ‘oku ‘omai ko e, neongo na’e uēsia kitautolu he Matangi ko *Gita* ‘Eiki Sea. Ko e fakafuofua ko ē ‘a e motu’a ni ki he’etau tu’u faka’ekonōmika ki he 2017/2018 he ‘ikai ke to e si’isi’i hifo ‘i he 2.1, pēseti ‘e 2.1 pē ma’olunga ange. ‘Ikai ke fiema’u ke fai ha fakafekihhi heni Sea. Ka ko e ‘uhinga ko e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘omai ‘oku tupu ‘a e me’a kotoa pē he ‘ekonōmika neongo na’e uēsia pēseti ‘e 30 e *GDP*. Ka ko e me’a lahi pē na’e, ko e maumau lahi ko ē na’e hoko ko e sekitoa ko ē ki he langa pea mo e ngoue. Ko e ‘ū tokoni ko eni kuo tuku atu ko ē he Pule’anga ia he ngaahi uike si’i ko eni kuo tau situ’a mei ai. Ko e pa’anga lahi faufaua ia ki he pukepuke ‘a e tupu faka’ekonōmika ‘i he ta’u 2017/2018.

Ko 'enau siofaki ko ia ki he kaha’u 2018/2019 kapau ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘a e ‘ū langa faka’ekonōmika ko eni ‘oku fokotu’utu’u mai te tau foki pē tautolu ki he ‘avalisi lelei pē ko e 3 mo e pēseti, mo e poini ki he 2018/2019 pea ‘oku fakafiefia ia ‘Eiki Sea.

Ko e tu’unga faka’ekonōmika fakalukufua ‘Eiki Sea ‘oku hangē pē ia ko e me’a ko ē na’e fai ko ia, me’a ki ai e ‘Eiki Nōpele, ko e tu’unga fakapa’anga ko ē fonua, ‘oku tau kaukaua neongo na’e uēsia kitautolu. Ko e tupu ko ē he 2016/2017, ta’u fakapa’anga ko ia kuo ‘osi ‘ātita, na’e fe’unga ia mo e 29 miliona, 29. miliona. Ko e fakafuofua ko ē ‘a e Fale Pa’anga ki he 2017/2018 ko e *surplus* ai ko e 3.3 *against* ia ‘oku, ko e ngaahi fika ko eni na’e fa’u ia ‘i he Mā’asi pea ‘oku ou tui ‘oku te’eki ai ke lava ‘o fakapapau’i mai ki he’ene ofi taha. Ko e fakafuofua e motu’a ni ia ki he tupu fakapa’anga ko ē ‘i he 2017/2018 ‘Eiki Sea, nau ‘omai ‘e nautolu ke 3 miliona pē ka ‘i he vakai ‘a e motu’a ni ia ki he ‘ū fika ko eni ‘e ‘ikai ke tau fu’u mama’o tautolu ia ki he 20 miliona ‘e tupu he 2018/2019. ‘A ia ko e fekau ko ē ‘oku ne ‘omai neongo na’e uēsia kitautolu he Matangi ko eni ko *Gita*, ko e tu’unga fakapa’anga ko ē mo faka’ekonōmika ko ē ‘o e fonua ‘oku kaukaua pē ia. Pea ‘oku tokoni lahi mei heni e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai he pangikē ki he ngaahi sekitoa kehekehe mo e ngaahi ngāue fakapangikē ‘oku mālohi fe’unga pē e fonua ke nau fai ha ngāue ke langa fakataha mo e tokoni mai hotau ngaahi fonua mo e ngaahi hoa ngāue ki he langa faka’ekonōmika ko eni ‘oku tau fai.

A'u pa'anga talifaki 37 miliona he māhina pe ‘e taha

Ko e talafi pa'anga, peesi 19, ko e fakafuofua ko e talafi pa'anga 'oku ne hanga 'o tokoni'i 'etau GDP pēseti 'e 30. Ko e hoko ko eni e Matangi ko *Gita*, to e lahi ange ai e talafi pa'anga ia hono fai mai ko ē ki Tonga ni, fakafuofua ki he māhina ko eni ko Fepueli mei he *Reserve Bank* na'e a'u ia ki he pa'anga 'e 37 miliona na'e talafi mai he māhina pē 'e taha 'Eiki Sea. 'A ia pea 'oku tu'u leva ko ē 'etau *foreign reserve* 'oku fakafuofua ia 'oku ne lava 'e ia 'o hū mai e koloa ki he fonua ni 'i he meimei ko e māhina 'e valu. Kau eni ia he tu'unga ma'olunga 'aupito ke *maintain* 'i he tu'unga ko eni. Ko e tu'unga angamaheni mo fakafiēmālie pē ki he 'ekonōmika meimei ko e māhina 'e tolu pē fā. Ko 'ene 'alu ko ē ki he valu 'oku mahino mai ai 'a e malu ange mo e lelei ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika ko ē 'oku 'i ai 'a e fonua.

Tokanga hā tokoni Pule'anga ki he sekitoa takimamata ne uesia he afā

'Eiki Sea ko e peesi 16, ko u feinga pē ke to'oto'o konga lalahi pē 'i he fakamatala ko eni ki he 'esitimetri, 'oku lave ai ki he takimamata, takimamata pea mo e folau'eve'eva. 'Eiki Sea 'oku holo e sekitoa ko eni ko e sekitoa na'e uēsia lahi 'i he Matangi ko eni ko *Gita*. Ko e ki'i fale ...

<009>

Taimi: 1145 – 1150

Tevita Lavemaau: ... nofo'anga totongi ko ē 'i motú ko *Hideaway* mo e fanga ki'i me'a ko iá, 'osi kotoa. Pea ko 'eku faka'eke'eké, ko e hā koā e tokoni 'a e Pule'angá 'oku fai ki he sekitoa Takimamatá. 'Oku 'ikai ko 'Eua pē. 'Oku kau mo e ngaahi nofo'anga fakaetakimamata 'i Tonga 'eiki ni na'e uesia lahi. Neongo pē ko e fatongia ia 'o e ngaahi pisinisi ko eni ke malu'i kinautolu. Ka ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai 'e he Takimamatá ma'a e fonuá fakalukufua 'Eiki Sea. 'A ia ko e fakafuofua ko ē na'e 'omai 'e he 'esitimetri 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 30 miliona 'oku 'omai 'i he ta'u, 'e he Takimamatá, tolungofulu tupu. Pea ko e kakai ia 'oku nau hanga 'o 'ahia 'a e motu ni, 'oku 'i he 3 mano ki he 4 mano tupu 'i he sekitoa ko eni. Ko ia 'oku 'i ai e hoha'a mo e tokanga 'a e motu'a ni Sea. Ko e hā koā 'a e ngāue 'a e Pule'angá 'oku nau fai pē ko 'enau fokotu'utu'u ngāue ke lava tokonia 'a e sekitoa ko eni 'i he 18/19.

Lord Tu'ivakanō: Sea, Sea kātaki fakamolemole ko e kole pē ki he Fakafofongá.

'Eiki Sea Komiti Kakato: 11 ko e ki'i kole tokoni.

Fehu'ia tokolahi kau ngāue 'i he sekitoa takimamata

Lord Tu'ivakanō: Kātaki fakamolemole pē 'e Fakafofongá 'oku 'i ai pē 'a e ki'i fehu'i 'i he me'a tatau pē, na'a fai e tali 'a e Minisitā. Koe'uhí he 'oku mahu'inga 'aupito e me'a ko ena na'a ke me'a ki ai, ka ko e 'i he peesi 24 'i he palakalafi tatau pē 'i he peesi 24 'oku, na'e 'i ai foki, na'e toki fakatonutonu mai pē 'e he 'Eiki Minisitā e fo'i fakapālangi lōloa. Na'e toki 'omai he fakatonutonu. Ka ko u fakamālō atu he fakatonutonu ko iá. Pea ko e fehu'í 'i he palakalafi tatau pē peesi 24 'oku 'asi 'oku 'ikai fu'u 'i ai ha tupu 'a e tafa'aki hōtelé mo e falekaí. Pea 'oku ou, pea 'oku fakatu'utāmaki he 'oku ho'ata mai 'a e, 'oku ho'ata mai mo e fakafuofua ko ia 'e holo ko ia 'a e takimamatá. Sea neongo 'oku hā mai 'e 'alu hake he ngaahi ta'u kimuí. Ka ko e fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakakau pē mu'a ke tānaki atu pē ki he me'a 'a e Fakafofonga, pē 'e lava ke ma'u 'a e tokolahi 'o e kau ma'u ngāue 'i he sekitoa ni. Ke lava ke tau sio pē 'e uesia 'a e ma'u

ngāue he holo ‘a e sekitoa ko ení. Ko e ki’i tānaki atu pē ki he me’a ‘a e Fakafofongá ke ke kau atu pē ki hono tali mai ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: ‘Osi, mālō kau hoko atu pē mu’a Sea. To e tuku pē ke fakamā’opo’opo pē ke toki tali fakataha mai pē ‘Eiki Sea ko u tui ‘oku faingamālie ange ia pea faingofua hono alea’i he ‘Esitimetí.

Fokotu’u tukuatu 5 miliona ki he Pangike Fakalalakaka ke fakaivia ngaahi sekitoa he fonua

Te u hoko mai ai pē ki he peesi 17 ‘Eiki Sea, ki he ngoué. Ko e ngoué ‘oku tokoni ia ki he’etau tu’unga faka’ekonōmiká pē ko e *GDP*, koloa ‘oku ngaohi ‘i Tonga ní, ‘oku peseti ‘e 13.5 pē 14. Ko e ngoue hiná ko e ngoue lahi taha ia ‘oku tau hū atu ki tu’apule’anga ‘i he ngaahi taimi ko ení ‘Eiki Sea. Meimeiki ko e peseti ‘e 26 ki he ngoue hiná pē. Ko e sekitoa ko ení na’e uesia lahi mo ia ‘e he matangi ko eni ko *Gita*. Ko e tokoni ko ē na’e fokotu’utu’u he Pule’angá ke fai ‘Eiki Sea, ‘oku mea’i pē ‘e he kakai e fonuá. Ko e totongi pē houa ke fai’aki e palau. Pea ko u tui pē mahalo ‘oku a’u mai ki he ‘aho ní kuo lava atu ‘a e palau e ngaahi houa ko iá. Neongo na’e kei fai pē felauakí ia Sea hangē ko ‘Euá. Ki’i houa ‘e 500 na’e ‘oangé. Mālō mo e tokoni ia ‘a e ngaahi kulupu kehekehe ke lava ‘o palau tu’o ua mo palau tu’o 3 kae lava fai ha ngoue. Na’e ‘i ai foki mo e mātu’a ia mo e ngaahi kolo ia ‘e 6 ‘Eiki Sea, na’a nau kole mai nautolu ke ‘oange pē ha’anau talamu tīsolo he ko e ‘uhingá ‘e lahi ange houa ‘e palau’akí. Pea ko u tui ‘oku fai pē ha tokanga ki ai ‘a e Potungāue Ngoué.

Ka ko ‘eku tokanga ko ē ki he Patiseti ko ení ‘Eiki Sea, ko e hā e fokotu’utu’u, ko e hā ‘a e tokoni ‘oku ‘oange ‘e he Pule’angá ke fakaivia ‘a e Potungāue Ngoué ke nau lava hokohoko atu ‘a e fakahoko lelei e fatongia ko ení. He ko e sekitoa eni ‘oku ne fakangāue’i ‘a e tokolahi taha ko ē ‘o e kakai ‘o e fonuá ‘a e ngoué. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama na’e fai ‘e he Pule’angá he kamata mei he 15/16 ko hono ‘ave ‘a e pa’anga ki he Pangikē, *Development Bank* ke nau tuku atu ki he ngaahi sekitoa kehekehe ‘i he totongi tupu ma’ama’a ‘aupito’Eiki Sea. Ko e fakatokanga’i ‘e he motu’a ni he Patiseti ko eni he ta’u ní, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha pa’anga ia ‘e ‘ave ki ai ‘Eiki Sea.

Ko u kole atu ki he Pule’angá, ‘oku tokoni’i ‘e he pa’anga ko ení, ‘oku ‘ikai ko e ngoué pē. ‘Oku ne tokoni’i....

<001>

Taimi: 1150-1155

Tēvita Lavemaau: ... tokoni’i e toutaí. ‘Oku ne tokoni’i ‘a e pisinisí ko e *transport* ngaahi sekitoa kehekehe. ‘Oku ne tokoni’i ‘a e nō ki he akó ko e ngaahi kupu mahu’inga ia e ‘ekonōmiká pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ‘oku mahu’inga. Ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ‘a e ngaahi faingata’a pehé ni fakaenātula ki he fonuá ko e founa ngāue ko ē ‘oku mahu’inga pē ‘oku totonu ke

ngāue’aki ko ē he Pule’angá ‘Eiki Sea ko hono fakaiviva e ngaahi sekitoa longomo’ui ko ē he ‘ekonōmika ke nau lava ‘o mo’ui. Pea ‘oku fai fēfē ia ? Kuo pau ke tau hanga ‘o faka, ‘o hua’i atu ‘a e vaí fakatafe atu ‘a e vaí ki he kupu kehekehe kae lava ke ake ‘a e ngaahi sekitoa ko eni. Ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke fakakauka’i lahi he Pule’anga hano ‘ave ha pa’anga ‘e 5 miliona tuku atu ki he pangikē ke nau hoko atu hono ngāue’aki ko eni.

Ko e taha foki e *issue* na’e hoko ‘i he pa’anga ko eni ‘Eiki Sea ko e kātoa e pa’anga na’e ‘osi ‘ave ki ai ko e 13 miliona. Liliu fakamuimui na’e ‘omai ‘oku toe pē pa’anga ‘e 7 miliona ‘a ia ‘oku lava ‘o vilo ko ē ‘i he nō ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Tēvita Lavemaau: ‘Oku ‘i ai pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo kamo mai ho taimi ka ke fakamā’opo’opo mai ha ki’i miniti ‘e taha.

Tēvita Lavemaau: Sai ai leva Sea ki he ki’i miniti ‘e nima ko eni ke u fakamā’opo’opo atu ai leva kae toki hoko atu ‘aefiefi.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai pē miniti ‘e taha.

Kole ke siofi Pule’anga ngaahi nō ngoue palopalema he Pangike Fakalalaka

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e faka’amu ko eni ‘Eiki Sea ke lava ‘o fakapapau’i he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi nō ia heni ‘Eiki Sea ‘i he pa’anga ko eni ko e kakai ia na’e ha’iha’isia ia pea ‘oku hoko mo e fakatāmaki te u fakatātā’aki pē. Ko e ki’i kautaha ngōue ko e mātu’a pea mei Hahake. Na’a nau nō ko e ‘uhinga ko e hina ko eni ko e pitanati koā pē ko e hā ‘Eiki Sea. Tō mai e hina ‘o faka’ofa’ofa ‘osi ko ia pea fētuku mai ki uafu. ‘I ai ‘a e palopalema e māketí pea maumau ai e hina. ‘Eiki Sea ne u ongo’i au si’i faka’ofa’ia he mātu’a ko eni. Lava honau fatongia ‘anautolu ia fai e ngāue mo e fakaongosia ka ko e fēhalaaki fakaalea ia ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui na’e ‘i ai mo e *issue* ‘e taha. Ko e ki’i motu’a na’e nō ‘ai hono vaka toutai pea hoko e kovi ‘a nātula ‘o mole. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘eku kole heni ‘Eiki Sea ki he Pule’anga mou kātaki mu’a ‘o ‘uluaki siofi ange nō ko eni ngaahi nō ko eni. Ko u tui ‘oku ofi pē ia ‘i he laine pē 3 miliona. Ko e ngaahi nō he ‘ikai to e lava ‘o totongi ‘i he ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke pule ha taha ki nātula. Pea ‘oku ou pehē ‘e au ia ‘oku fakapotopoto ke *write off* e ngaahi nō ko eni kae tuku ‘a e mātu’a kae fakalahi atu he Pule’anga ha silini ko eni ko e ‘uhinga ke lava e kakai ‘o e fonua ‘o ma’u tokoni pea mei he tafenga vai mo’ui ko eni ‘i ha tupu ‘oku to e ki’i ma’ama’a ange ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Tēvita Lavemaau: ‘Eiki Sea te u ki’i ngata atu hē ‘Eiki Sea ka u toki hoko atu ‘aefiafi. Mālō ‘aupito ma’u faingamalie

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki ke tui homou kote. Ko e kole pē mei he motu’a ni ke ke teuteu ho’o malanga, ho’o me’a mai ke ke fakamā’opo’opo. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘a e ‘osi hono hiki ‘a e malanga ‘osi pea fakanounou hifo. To’o mai pē me’a ko e ‘uhinga kae lava ke tali faka’angataha atu he ‘e Minisitā Pa’anga. Ka ko u tui ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ‘omai ia ha ‘a

Mēmipa ki'i poupou pē kae 'oua te ke to e lave mai ki ai ka ke hoko atu ki ho'o me'a ko ē 'oku ke fie me'a ki ai. Tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Tokoni Sea: Fakamālō atu ki he Sea Kōmiti Kakato he lava 'etau ngāue. Hou'eiki ko e ki'i fakamanatu atu pē koe'uhí ko 'etau Kōmiti Ngōue mo e Toutai 'oku fai ha ho'atā ni. Ko ia koā Sea Kōmiti Ngōue ē? 'Oku to e 'i ai ha to e kōmiti 'oku to e lele? 'Io ko e Kōmiti Pa'anga fakamolemole 12. Moutolu 'oku kau he Kōmiti Pa'anga mou me'a atu ki ai. 'Oku tau tōloi ki he ua. Mālō.

(Na'e tōloi e Fale ki he 2 efiāfi.)

<002>

Taimi 1400-1405

Sātini Le'o: Me'amai 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea. (Lord Tu'ilakepa)

'Eiki Tokoni Sea: Toe pē Feitu'u na 'Eiki Minisitā Polisi ka tau kamata mo e Fakafofonga. Ko 'etau Sea Kōmiti Kakato 'oku 'ikai ke 'i heni hou'eiki, 'oku me'a heni? 'alu angé Sātini 'o puke 'o fakahū 'a e Sea mo e 'ikai ke tokanga ki he ngāue. 'Alu 'o fakahoko ki ai ke fai mo me'a mai kae lele 'a e Falé ē? Ka 'ikai pea ...'Eiki Minisitā Polisi 'oku 'ikai ke 'i ai ha pilīsone 'e ofiofi pē he feitu'u ko eni...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e talitali atu pē ki ha'o tu'utu'uni Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele fika 2 'o Ha'apai 'o tāpuni pē fatongia kae toki me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato. Fika 'uluaki 'o Ha'apai fakamolemole. Ka ke kātaki pē tā ko eni ko e Sea 'o e Kōmiti Kakato eni. Tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

(Liliu 'o Kōmiti Kakato, me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato, Veivosā Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Mou fakama'ama'a atu hou'eiki. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga, Tupou VI, fakatapu ki he Ta'ahine Kuini pea pehē ki he Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, pehē ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga 'o e Fale Alea. 'Oku ou fakamālō atu hou'eiki ho'omou lava mai ke fakahoko atu hotau fatongia, pea 'oku ou fakamanatu atu hou'eiki ke mou me'a pē mo mou mea'i pē 'oku ki'i ongoonga'a 'a e taimi pea 'oku 'i ai 'a e fakafuofua pē mo e faka'amu pē ke tau, mou me'a pē mo laumālie lelei ke tau teuteu ki he 'alu atu ki he Faka'ali'ali Ngoue 'i Ha'apai, kā 'oku fiema'u ke tau faka'osi hotau fatongia ke tau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko ia 'oku tu'u mai mei fakamohe mei 'ulu, kā mou me'a mai ki he 'etau, ko ho'omou pehē pē ku o maau ia pea tau hoko atu ki he 'etau fika. Me'a mai 'a e Fakafofonga Hou'eiki fika 15 'o Vava'u.

Tokanga 'ikai ho'ata mai he Patiseti ha ngāue ke fakasi'isi'i faihia & ta'ema'u ngāue

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea, kole pē ke u hūfanga atu ‘i he fakatapu ku o aofaki Sea kae ‘oatu ‘a e fakahoha’ a ko eni. Ko e *budget* ko eni ‘Eiki Sea, fakafiefia ‘aupito lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku tupu, tupu ‘a e, neongo ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tupu ‘e ni’ihi poini 5 (.5) pēseti, kā ‘oku tupu pē Sea. Kā ko hono pangó ‘oku tupu ai mo e faihia, ‘i he fonua, to e tupulaki mo e ta’ema’u ngāue. ‘I he taimi ko ē ‘oku tau vakai ai ‘Eiki Sea ki he anga mo e founa hono fatu ‘o e *budget* ko eni, hā ia ‘i he peesi...

<005>

Taimi: 1405-1410

Sāmiu Kuita Vaipulu : ... 53 ‘alu ai, ‘Eiki Sea ki he ... ‘Oku ‘i ai e fo’i founa ‘e 12 ‘oku fatu’aki ‘a e Patiseti ko ‘eni.

‘Eiki Sea, ‘i he ngaahi founa ko eni, fakatatau ki he huufi ko ē ‘o e Fale Aleá, mo e tali na’e ‘ave ‘e he Fale ni ki he ‘Ene ‘Afio, ‘oku ‘ikai ho’ata mai heni ha langa ke tu’uloa , mo taimi lōloa ke ma’ungāue ho kakai, mo holoholo hifo ‘a e faihiá. Ko e 12 ko eni, ‘Eiki Sea, me’a pē ki ai. Ko e ‘uluaki, ko e palani ke fakaaakeake meia saikolone *Gita*. Ko e uá, tali mo fakafaingofua’i hono fakapa’anga ha tōnounou ‘o e patiseti ngāue. Ko hono tolú. Tu’uma’u pē e fakamole ki he vāhenga ngāue. Pea hokohoko atu ai, ‘Eiki Sea, ‘o a’u ki he 12. ‘Ikai ha me’a ia heni ‘e ho’ata mai ‘oku fai ha fakakaukau ki he kaha’ú, ha founa ke tau fai, koe’uhi: (1) Ke ma’u ngāue ‘a e kakai ‘o e fonuá. (2) Ke holoki ‘a e faihiá, mo e maumaulaó ‘i he fonua ni. ‘Oku ‘ikai. Ko e fehu’í leva, Sea. Ko e hā nai ‘a e ngāue ‘a e Fale ni, pē ‘oku ngalingali nai kuo tau lohiaki’i ‘a ‘Ene ‘Afio, fakafehoanaki ki he Patiseti ko eni.

Kuo talamai ‘e a’u ki he kaha’ú, ‘e holo, ‘a e Takimamatá. Ko e fehu’í. Ko e hā hono ‘uhinga? Ko e tahá. Ko e hā ‘a e ngāue te tau fai koe’uhi ke fakalakalaka ai ke ‘oua ‘e holo? Me’a pē ‘oku faingofua, ‘Eiki Sea. Ko e fefakatau’aki, ‘oku tu’uma’u. Ko e taha ‘a e ngaahi ‘uhingá, ‘Eiki Sea, he ko e motu’a *CEO* ia ‘e taha. ‘Oku ou hūfanga pē he fakatapú, Palēmia. Ko ‘ene me’a ‘oku faí, ko hono ta’ofi ‘a e laiseni ‘a e ngaahi pisinisi ko ē ‘oku ma’u ai ‘a e tukupau ko ē ki he fonuá. Ta’ofi e laiseni ‘i he ‘ofisi, kae *dinner* ‘a e finemotu’á ia mo e ngaahi kakai ko eni, pea ma’u tahataha māmālie ‘enau laiseni. Ko ha founa ngāue eni te tau ngāue’aki ‘i he fonua ni? Ko e tali ki ai, ‘ikai. ‘Oku fakavalevale eni, ‘Eiki Sea, pea kapau ‘e fehu’i mai ‘e taha, ‘oku ou ma’u ‘a e tā.

Tokanga ki he ‘ikai lele ako folau tahi he ‘Apiako Fokololo

Ko e me’a ‘e taha, ‘Eiki Sea, ko e ‘Apiako ko ē Fokololo ‘o e Hau, ‘oku onгона mai ‘oku ‘ikai ke kei fai ha ako ia folau tahi, ‘i he ‘apiako ko eni. ‘Oku fai ai e ako tufunga mo e ngaahi ngāue kehekehe. Ka ko e folau tahi, ‘Eiki Sea ...

<006>

Taimi: 1410-1415

Sāmiu Vaipulu : .. ‘oku ‘ikai ke to e fai ha ngāue ki ai. Ko e pa’anga hū mai lahi taha ‘a e fonua ‘oku ma’u ia mei he talafi pa’anga, ka ko e ngāue ia ‘a e toli fua’i’akau ‘Eiki Sea. Huanoa kapau

‘e toe foki ‘a e fonua ni ‘o ma’u ngāue ‘a e kakai, mo ngāue ‘i he vaka muli ‘e lahi ange ‘a e pa’anga ia ko ia, ‘i he toli fua’i’akau 'Eiki Sea, ka ’oku tau situ’a mo hanga kehe mei he ngaahi ngāue ko ia. Fiema’u ke fai ‘a e ngāue ki ai 'Eiki Sea. Mālō ‘aupito e ngāue mo e fokotu’utu’u ko ē ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i me’a ‘e taha ‘e ho’ata mai ai ke feinga’i ‘a e ma’u ngāue 'Eiki Sea he kuo pōpula ‘a e kakai ‘o e fonua ni, he manavasi’i ki he kaiha’a. Mole ‘enau tau’atāina, to e ui ‘a e ni’ihi ke fakalahi ‘a e pa’anga ko ē ki he Potungāue Polisi, koe’uhi ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku hoko. ‘Oku ou tui 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una mo Hou'eiki, ‘oku totonu ke tau to e fakakaukau’i ange ha founa. Hangē ko ha ngāue ke ma’u ngāue ‘a e kakai, ka ‘e ma’u ngāue fēfē ‘o kapau ko e CEO ē ko ē ‘oku ne ta’ota’ofi ‘e ia. Na’a tau fiema’u foki 'Eiki Sea ha *investor* mei muli.

‘I ai ‘a e kaume’a nau ha’u ‘o *invest* he fakatau ‘o e hōtele. ‘Osi ko ē hono fakatau ‘a e hōtele ko ia 2 miliona, ‘ikai ke tali ‘e he Potungāue ia ‘e taha ‘a e visa ko ia ‘a e ni’ihi ‘oku mai ki he ngāue ko ia 'Eiki Sea. Ko e ni’ihi ko eni 'Eiki Palēmia, ‘e lava ke nau ngāue mo e kakai tokolahi ko ia ‘o e fonua, ko e kau ngoue, mo e kau toutai, ke langa’i ‘etau koloa hū atu ki muli. Ke ngāue’aki ‘a e *Climate Fund*, ‘a ē ‘oku toutou folau ‘a e ni’ihi mei he Pule’anga ki he ngaahi fakataha ‘i he feliliuaki ‘a e ‘ea, ko e feitu’u eni ‘e fai ai ‘a e ngāue 'Eiki Sea. ‘Oku ‘i he kaveinga ngāue ia ‘a e Pule’anga. Ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ko ia ‘oku tokoni mai ki he feliliuaki ‘a e ‘ea, ke langa’aki e mo’ui ‘a e Tonga. ‘Oku ‘ikai ke lava ia. Pea ‘oku ‘ikai ke fai ia 'Eiki Sea.

Ko ia 'Eiki Sea ‘oku ou tukuatu pē ‘e au ki he 'Eiki Palēmiake me’a ange ki ai ‘i he founa ngāue ko eni ‘oku fai. Na’a tau feinga he ngaahi ta’u kimu’ake fakaafe’i ha kakai ke ‘inivesi ‘i he fonua ni ke langa hake ‘etau tu’unga faka’ikonōmika. ‘Aho ni, ‘oku ta’ofi ia ‘e he tokotaha kae *dinner* ‘a e tokotaha, pea toki ma’u ‘a e laiseni. Ko ha founa ngāue fakapotopoto eni mo ho’ata mei ai ‘a e ngāue lelei mo ngāue totonu pea ho’ata ai ‘a e faitotonu 'Eiki Sea ke toki ‘ai ha ki’i *dinner* kae toki ma’u ‘a e laiseni?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ki’i Fakatonutonu mu’a ki he Fakafofonga. ‘Oku ou kole atu pē ki he Fakafofonga ke tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Fale ‘eiki. Ko ‘eku ki’i Fakatonutonu pē ‘e Fakafofonga, kapau kuo ne ma’u lelei ‘a e fakamo’oni pea ‘alu ‘o faka’ilo ‘a e tokotaha ko eni, kae ‘oua ‘e si’i hanga ‘o tāpalasia pehē ‘a e tokotaha ko eni, he ‘oku te’eki ai ke ‘i heni ia ke tali ki he me’a ko ia. Mālō Sea.

<008>

Taimi: 1415-1420

Sāmiu Vaipulu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Kapau ko e ‘ātunga eni ‘etau ngāue, ko e ‘uhinga ‘eku fakatokanga’i ke mea’i ‘e he Palēmia ‘a e me’a ‘oku hoko ‘i hono fonua he ‘aho ni. Kapau ko e founa ē ke u fai ‘e au e faka’ilo, fakavalevale lahi ‘Eiki Sea. Kapau he ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki’i fakatonutonu pē mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e, fakatonutonu pē Sea, ko e fo'i me'a tatau na'e lāunga mai e Fakafofonga kiate au felāve'i pea mo e *procurement*. Pea ko u 'eke ki he 'Ofisa ko ē 'a e motu'a ni, 'oku kehekehe pē 'a e *information* kae toki, 'aonga pē ke fai e talanoa pehē ki he me'a ke toki fakapapau'i he 'oku 'i ai pē founa ngāue ki ai. Ka ko e, te tau talanoa tautolu heni si'i tuku hifo e kāinga 'o e fonua. Mālō Sea.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fakafofonga.

Sāmiu Vaipulu: Tali ki ai 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni *procurement* ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ko u kole atu ke ke me'a pē he'etau patiseti. 'Oku 'ikai ke 'i heni e ...

Sāmiu Vaipulu: 'Oku tau lolotonga fakalukufua 'Eiki Sea ... 'Oku tau lolotonga fakalukufua ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'o me'a ki lalo. Me'a ki lalo.

Sāmiu Vaipulu: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka me'a atu e Sea pea ke me'a ki, pea ke tatali ke 'oleva ke 'oatu 'eku fakakaukau. Ko 'eku tali atu, 'oku 'ikai ke 'i heni e tokotaha ko ia 'oku ke tukuaki'i, pea ko e 'uhinga ia 'eku kole atu ke ke me'a mai ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i heni 'oku 'ikai ke ngofua ke tau tukuaki'i ha taha heni 'oku 'ikai ke 'i heni, ke ne tali atu e me'a 'oku ke tukuaki'i. Me'a mai Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e sai pē Sea ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga fakamolemole?

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko ho'o taimi 'oku toe miniti 'e ua, te ke tali e tokoni?

Sāmiu Vaipulu: Tokoni mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko 'eku ki'i tokoni atu pē ki he'etau ngāue 'Eiki Sea, kiate au 'eku fanongo 'oku te'eki ai ke me'a mai he Fakafofonga ia ha hingoa. Pea ko 'eku nofo ko eni mo 'eku fifili au pē ko hai koā 'oku 'uhinga ki ai 'a e Mēmipa ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E, tokoni, 'e Hou'eiki, ko 'ene pehē mai pē *CEO* 'oku mahino ka tautolu e me'a ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Fele 'a *CEO*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *CEO* ke ne tali e laiseni ko e *CEO* ia 'oku 'uhinga ki ai. Me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Laiseni e toutai pē ko e laiseni 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 'e 15.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou 'ai ke tau laumālie lelei.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai 'ai ke ke laumālie lelei pē e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: He ko hono 'uhinga ko u laumālie ta'elelei atu ai ko ho'omou ta'elelei mai. Me'a mai koe 15.

Sāmiu Vaipulu: Sea, ko e, ko e me'a ko ia ko ē 'oku pehē ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga fekau'aki mo e *procurement*. Na'e 'ikai ke u lāunga ko 'eku 'eke'eke pē founa ko ē 'e ngāue'aki pea kuo 'osi mahino mai 'a e founa ko ē 'oku ngāue'aki. Pea 'oku lolotonga fai pē 'a e ngāue ia ki ai. 'Oku kehe ia mo e me'a ko eni ko u fakahā atu pē 'e au 'a e me'a 'oku lolotonga hoko. Ko ia Sea 'eku, tuku atu pē 'a e ngaahi fakakaukau ko eni koe'uhi ke fai 'aki hono fakakaukau'i 'Eiki Sea 'a e patiseti ko eni, kaveinga 'e 12 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia fekau'aki mo ha fakasi'isi'i e ta'ema'ungāue mo e feinga ke solova 'a e 'ū palopalema 'oku huki tonu he fonua he 'aho ni 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e Fakafofonga 'o Vava'u 15. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tokanga Palēmia tonu ke ta'ofi ngaahi ngāue fakafe'atungia e 'inivesi kau muli

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea, tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Kole fakamolemole atu e motu'a ni he 'ikai ke u lava mai he houa pongipongi 'oku 'i ai e ki'i me'a faka-Fakamaau'anga 'oku ou mo'ua ai. 'Ikai ke u to e lava 'o hao mei ai. Ka ko u faka'amu pē ke u fai atu pē 'a e ki'i me'a nounou pē ia, ki'i vahevahe nounou pea u toki mavahe, pē ko u fanongo lelei pē ki he me'a ko ē 'a e Fakafofonga mei Vava'u. 'Oku mo'oni, kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku fai pehē, totonu ke ta'ofi, ka 'oku, 'o kapau 'oku 'alu ia 'o *dinner* holo 'o taumu'a ke ma'u ai ha fa'ahinga me'a, 'oku 'ikai ke tonu ia, ka, mālō ho 'ohake e me'a ko ia ke, kae 'ofa pē 'oku si'isi'i, toko taha pē 'a e tokotaha ko ia 'oku 'ikai ke to e tokolahi ange. Ko e, ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e ta'ema'ungāue ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

'Eiki Palēmia: ... ngāue, mo'oni 'aupito. Fakafofongaka 'oku ke mea'i, 'oku holo 'aupito e tokolahi e kakai e fonua ni ia, 'e 'alu eni ia ke si'isi'i ko hono 'uhingá he 'oku lau afe 'i Nu'usila lau afe 'i 'Aositelēlia 'a e fānau ko ē 'oku nau, 'a ē ko ē na'a tau pehē 'oku 'ikai ke ma'u ha'anau ngāue. Ko e palopalema eni te tau iku ki aí Sea. 'E tokosi'i 'a e fānau tangata ke nau fai 'etau ngāue. Tuku kehe ange kakai fefiné. Ka ko 'ene tu'u 'a'ana ia ki he kaha'ú 'oku *suffer*, faka'ofa'ofa 'aupito e me'á ia, ma'u ngāue ia. Ko e fakamatala ia ko u ma'u mei he Sitetisitiká kae me'a pango pē 'oku 'ikai ke u ma'u atu heni.

Ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e Fokololo 'o e Haú, hono ta'ofi e laisení. 'Ikai ke u loto ke u tali atu e me'a ko iá he ko u tui 'oku 'i heni pē tokotaha ko iá ka 'oku ou tui 'oku 'i ai pē, 'oku 'i ai e 'uhinga fakapotopoto pē 'a hono ta'ofi. Na ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fai atu ki ai e feingá 'oku 'osi fu'u tōtu'a ia, fu'u tokolahi ia. Kaekehe 'oku totonu pē ke fai hono vakai'i lelei e me'a ko eni kapau 'oku 'i ai ha kau foreign investors 'oku ōmai 'o fakafe'atungia'i 'enau me'á pea 'oku totonu pē ke fai ha tokanga ki ai. Kaekehe 'e Hou'eiki ko e, ko u tui, 'oku ou fakamālō atu ho'omou feme'a'aki kuo faí. Pea ko u mahino ki he motu'a ni me'apango ke u, 'i ai ha taimi ke u 'i heni, 'oku nounou 'etau taimí ka 'oku ou faka'amu pē ke tau fai 'etau fakapotopoto tahá ke lava pē 'o fai 'etau ngāué kimu'a pea lava atu ha ni'ihi ki heTama Tu'í 'oku kamata 'ene 'a'ahi 'a'ana 'i he 'aho 22. Pea ko u tui pē 'oku fiema'u pē ia ke 'i ai ha toko 2 pea ko ha toko 3 he Kau Minisitā ke kau atu ki ai pea mo e ngaahi fatongia kehe. Kaekehe, ko u 'oatu 'eku talamonū atu kiate kimoutolu Hou'eiki. Te u to e lele au he 'oku te'eki ai ke 'osi e faka'eke'eke e motu'a ni ki he hoko atu ko eni 'etau Fale Aleá. Mo e faka'amu pē ke fai e lelei tahá ke tau lava faka'osi 'etau ngāue kimu'a he 'aho 23. Mālō.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Me'a mai e Hou'eiki Fika 2 'o Vava'ú.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko e ki'i, mālō e laumālie lelei ki he mai e ki'i faingamālie ko eni. 'A e mahu'inga e me'a na'e me'a ki ai Fakafofonga 15 'o Vava'ú pehē mo e 'Eiki Palēmia he makatu'unga ko ē mahu'inga 'o e ma'u ngāue. 'I he peesi 64, 'a ia 'oku fakahingoa'aki e ngaahi fakamole angamahení. 'Oku 'i ai leva e ki'i faka'ilonga ia 'oku ne 'omai 'oku 'ikai ke 'i ai hano fika ki he ngaahi fakamole fakalukufuá 'oku pehē. 'Ikai to e fokotu'u ha ngaahi lakanga ngāue fo'ou ka 'e tu'uma'u pē 'a e pa'angá 'i he vāhenga lolotongá. Kapau ko ia, ta he 'ikai to e 'i ai ha ma'u ngāue ia 'e hoko atu. Tuku kehe pē he ngaahi lakanga mahu'inga 'e fiema'u 'e he Pule'angá. 'A ia ko u tu'u pē au 'o tokoni ki he me'a 'a e Vava'ú 15 mo e 'Eiki Palēmia ke fakatokanga'i. Kapau ko e anga ē tu'u fakalukufua 'a e patisetí, tā 'e lahi e ta'ema'u ngāue Sea, 'i he peesi 64, ki'i me'a pē ki ai mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā Ako, ko e tali e fiema'u 'a 15. Me'a mai kae toki me'a mai e Hou'eiki Fika 2 'o Vava'ú.

Fakama'ala'ala ki he 'uhinga 'ikai to e lele ai 'Apiako Fokololo

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea Kōmiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea ko e fokoutua hake pē ke fakatonutonu atu pē 'a e me'a ko eni ki he 'Apiako Fokololo 'o e Haú pea mo e 'Apiako Tufungá telia na'a ma'u hala e kakai 'o e fonuá. Ko e 'uluaki kamatá na'e fakalele pē Fokololo 'o e Haú 'e he Potungāue Akó. Pea tu'utu'uni e Pule'angá 'o e taimi ko ē ke 'ave 'o fakalele ia 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. To e tu'utu'uni e Pule'angá 'o e taimi ko iá ke 'ave ia 'o fakalele 'i he *MOI*, 'i ai 'enau va'a malini. Pea ko 'ene toki a'u eni ki he fengātaliakí pea toki 'omai kia au ke u hanga 'o fakalele. Pea ko e fakalele ko eni, 'o mau feinga leva ke fakakakato e ngaahi fiema'u fakalotofonuá. Kuo 'osi fai e alelea mo 'Aositelēlia, 'osi fai e alelea mo Siaina ke nau tokoni mai ke feinga'i ke to e kake eni

ki he founa na'e 'i ai he taimi ko ē, 'a ia na'e 'i heni ai ko ē 'a e kau Siamané. Pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e Fakafofongá, na'e lahi 'aupito 'etau kau folau tahi mo e kapiteni na'e teu'i ai. Ka ko e founa ia 'oku tu'u he taimi ní. Ko e 'Apiako ko eni ko ē Fakatekinikalé, 'oku lele lelei pē 'a e 'apiako ko iá. Fai ai e ngaahi ako *panel beater* mo e hā fua, tufunga mo e langa mo e hā fua. 'Oku 'i ai e poate 'oku fakalele 'e he Potungāue Akó...

<001>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Ako: ... 'i he lea faka-Pilitāniá 'oku ngāue'aki fakanounou pē ko e *TNQAB* Tonga *National Qualification Accreditation Board*. Ko e ngaahi *course* 'a e Fakalolo 'o e Hau mo e ngaahi *course* 'o e 'apiako tekinkale 'oku fakatokanga'i fakamāmani lahi 'i he Poate pea ko e tūkunga ia 'oku mau 'i ai he taimi ni hono fakalele 'o e Fokololo 'o e Haú pea mo e potungāue mo e ako ngāue. Ko u fakamālō ki he Fakafofongá 'i he'ene hanga 'o lave'i mai 'a e me'a ko eni mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me'a mai 'e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u.

Tokanga ki he hopo e tangata'eiki Palēmia

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia. Sea nau faka'amu au ke u tu'u haké ke u fehu'i ki he Palēmiá ka ko ena 'oku me'a ia. Sea pea 'oku totonu pē Sea ke fai ha tokangaekina ne si'i me'a mai 'oku 'i ai 'a e hopo. 'Ikai ke totonu ke a'u 'a e Palēmia ki ha tu'unga pehē 'Eiki Sea 'i he fonua ni 'oku 'ikai totonu ke hopo ha fa'ahinga 'uhinga 'Eiki Sea. Ko e tangata lelei taha ia he fonua ni 'Eiki Sea pea 'oku fai ki ai 'a e falala 'Eiki Sea ka 'oku me'a 'a e 'Eiki Palēmia ia.

Kau Palēmia he kau fakamo'oni hopo e Tongasat

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i tokoni ki'i ta'efalala e me'a ko ē he ko hono 'uhinga 'oku tu'o ua eni hono 'ohake ke tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele. Ko e hopo 'oku mo'ua ai 'a e 'Eiki Palēmia 'oku fakamo'oni he hopo ko ē *Tongasat* 'oku lele ia 'i he uike ni mo e uike kaha'u. Ko ia 'a e fuofua fakamo'oni 'oku ui. 'Oku lolotonga 'i heni 'a *Dr. Rodney Harrison* ki he hopo ko iá Sea ke kātaki pē Hou'eiki ko e 'uhingá he 'ikai ke lava ia 'o kalo mei ai. Tokoni pē ia mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Hou'eiki 'etau fakamatala Patiseti.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu Minisitā Polisi ho, na'e totonu pē ke mou lipooti mai ke'uhi ko e, ka ko e 'uhí ko e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia pea ko e me'a ia na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea. Kae kehe 'Eiki Sea 'oku ou kole pē mu'a ke u hūfanga atu 'Eiki Sea he fakatapu 'oku 'osi hono fai he Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou fie lave pē ki he Patiseti, 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'ikai ke u to e lave au ki he kupu ki he ki'i Saame ko ē na'a ke 'omi he 'e Feitu'u na he 'oku tau kau kotoa he me'a ko eni ko e lotu 'a e 'Eiki, 'Eiki Sea.

Ko e ki'i me'a pē 'e taha 'Eiki Sea 'oku ou ki'i fie lave ki heni pea ko u faka'amu pē Hou'eiki Pule'anga pau pē na'a tau fakahoko e Falé 'oua 'e tāpuni kimu'a ke fakahoko 'Eiki Sea hotau

ngafa fatongia fekau'aki pea mo e polokalama ko eni ko e tō e afā hotau fonua ni 'Eiki Sea. Mou fakamolemole pē 'eku to e 'ohake 'a e me'a ko eni koe'uhí 'oku ou fakatokanga'i pea he 'ikai ke tuku 'a e vaka kae fai ha kakau. Pau na'e lele mai pē Fale ke fai mo fai 'etau ngāue fakavavevave ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua 'Eiki Sea taimi ni kuo kamata leva ke fakasi'isi'i hotau ngafa fatongia 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko hono 'omi fakalukufua 'i he fu'u taimi ko eni 'Eiki Sea na'a tau hanga tautolu he lao fakavavevave 'a ia na'e 'ikai totonu ke hoko ia ko e lao fakavavevave kae toki 'omi e me'a totonu ko eni na'e totonu ke tau kamata he ta'u ni 'Eiki Sea kuo pāloto e ta'u ia 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu.

Pea ko e ki'i me'a 'oku ou ki'i lave hē 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e kongā 'oku fiema'u fakavavevave ko ia ke taki e tokanga pea pehē ki hono vahevahe e pa'anga ngāue 'uma'ā 'a e ngaahi kupu felāve'i ki he ngaahi ngāue ki he fakaakeake mo hono to e langa hake 'a e fonua hili 'a e saikolone talopiki kalasi fā ko *Gita* ne tō 'i he 'aho 12 Fepueli 2018. Pea ko e me'a ia Sea 'oku ou fie lave ki ai ko e me'a ia na'a ku ki'i lave fakamolemole pē ki he Feitu'u na mei he kamata ko ē 'o a'u mai ki he taimi ni. Taimi ni 'Eiki Sea 'oku tu'u he tu'unga 'oku fiema'u ke tau ngāue fakavavevave 'Eiki Sea ka koe'uhí 'oku nounou 'a e taimi 'Eiki Sea 'oku 'i ai mo e ngaahi fatongia 'oku hanga mai mei motu 'Eiki Sea ho fonua 'eiki 'a Ha'apai kuo ngatū 'a e fonua ni ke nau me'a ki ai 'Eiki Sea. Ko e to e fatongia ia 'e taha 'Eiki Sea.

Tokanga ki he tufa pa'anga tokoni 'a e Pule'anga

'Eiki Sea ko 'eku toki foki mai foki eni 'Eiki Sea pea ko u fanongo 'oku fai 'a e tufa pa'anga 'i he fonua ni 'o hangē ko ia 'Eiki Sea ko e palani ngāue na'e 'omai ko e fale 'oku ki'i hā hono fakalea pea 'oku 500. 'I ai mo e ki'i fale 'e taha 'oku hā hono faka'uhinga 'oange mo 'ene 1000 pea 'i ai leva mo e ki'i fale 'oku ta'e'aonga 'aupito 'Eiki Sea pea 'oku 'oange mo 'ene 3000 'Eiki Sea.

<002>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu'ilakepa: Mou me'a ange, ki he'ene 'omi paloto. Na'e totonu ke fai 'a e me'a ko eni kimu'a, kae toki 'omi 'i he taimi 'oku tau fakavavevave ai mo faingata'a'ia, pea 'oku lahi leva 'a e ngaahi me'a, fatongia 'a e Fale ni, pea tau fihia tapu mo e Sea. Ka na'e totonu ke fakahoko 'a e 'u me'a ko eni kimu'a. Na'e kau mo e Feitu'u na Sea, 'i he 'emau kole atu Minisitā Pa'anga ke fai 'a e me'a ko eni, ka mou me'a mai moutolu 'o 'omai 'a e lao 'e 3 ko ho'omou lao fakavavevave. Hala ha'ane felāve'i 'e taha mo e fakavavevave ha me'a 'i he fonua ni, 'Eiki Sea.

Tui 'e to e kovi ange tu'unga faka'ekonomika e fonua

'Eiki Sea, 'oku ou lave ki he me'a ko eni he 'oku ou mamahi'ia pe hoku loto, mahalo ko au tokotaha pe ia 'oku ou ongo'i 'i he'eku ngāue, hono 'ai pehe'i 'etau ngāue 'Eiki Sea, 'o a'u ki he tu'unga he taimi ni. Mou me'a Sea, ki he ngaahi ngaue lalahi 'e tolu. 'E Hou'eiki Minisitā mou fakamolemole. 'Oku mou me'a mai heni 'oku 'i ai 'a e tupu faka'ekonomika. Kia au 'i he 'eku faka'uhinga 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ha tupu faka'ekonomika 'i he Patiseti ko eni. Ka 'i ai Patiseti 'oku kei *support* ko e Patiseti ia 'oku 'ikai ke tupu faka'ekonomika. 'Oku tau kei 'unu'unu 'i ha fa'ahinga tu'unga faingata'a, feifeinga'i hangē pe ko e me'a na'a ke me'a mai 'aki 'Eiki Minisitā

Pa'anga ke malu. tau 'ohake 'a e fo'i lea ko e fakafefeka'i 'aki 'a e Patiseti. Ke tupu fēfē 'Eiki Sea, peesi 60. Mou me'a pe ki he peesi 60. Me'a mai 'a e Fakafofonga mei 'Eua, Fika 11, 'e to e lelei ange 'a e Patiseti 'Eiki Sea. Vakai hifo pe ki he peesi 60. "Ko e palanisi 'o e Patiseti ki he 2018-19 'oku fakafuofua 'e mole 'aki 'a e hongofulu miliona – 10.8 miliona. 'A ia 'oku mahino mai 'Eiki Sea, 'oku 'alu ke to e kovi ange 'Eiki Sea, 'a e pa'anga eni mei he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga. Ko e holo eni meihe 'Esitimeti liliu 'o makatu'unga mei he vahe'i 'a e pa'anga ke tokoni ki he langa, hili 'a e ngaahi maumau 'a e Saikolone *Gita*, fe'unga mo e 19 miliona. Totongi fakafoki 'a e sino'i nō ki he Pangike *EXIM* 'a Siaina, hiki hake 'a e pa'anga 'e 7miliona ko e pa'anga tokoni ki he ngaahi ako ma'olunga 'a e Siasi.

Sea, hokohoko atu neongo na'e to e fakalahi 'a e ngaahi fakamole ni, ka 'i he taimi tatau 'e tokoni eni ki he Pule'anga ki he'ene ngaahi ngāue ki hono to e fakaiuia 'a e ngaahi pisinisi mo faingamalie faka'ekonomika e fonua 'Eiki Sea.

Sea, tonu pe 'Eiki Sea, ke hoko atu pe ho'omou feme'a'aki a'u ki he peesi 61 Sea. 'Oku to e kovi ange 'Eiki Sea. Sai pe 'a e saikolone *Gita* ia 'oku 'osi mahino 'oku 'ikai ke tau fakapapai'i he ko e me'a ia 'a e 'Otua, Sea. Pea 'e hoko mai pe ia pea uesia ai. Ko 'etau nō ki Siaina ko u fakamālō ho'omou Pule'anga 'a e Hou'eiki Pule'anga he taimi ni. Ke mou fakakaukaua 'a e fu'u pa'anga totongi ki Siaina 'i he nō. Ko e hā? Ko hono tutu ko eni 'o Nuku'alofa 'Eiki Sea. Pea he 'ikai ke tau to e 'unu kitautolu 'Eiki Sea. Pe te u to e toitoi pe ko e Feitu'u na pe ko ha taha 'i Fale ni. Kuo pau ke tau tu'u kotoa ke tau ngāue'i, neongo na'e 'i ai 'a e fo'i fehalaaki lahi 'i he fonua ni 'i he me'a na'e hoko ai 'Eiki Sea. Ka 'oku tau faka'amu 'Eiki Sea, ke fakatokanga'i 'e he Fale ni mo e kakai 'o e fonua. Ko e uesia lahi eni 'e hoko kiate kitautolu eni 'a e ngaahi me'a ko eni Sea. Pea tau 'amanaki 'e 'i ai 'a e tō 'i hotau tu'unga faka'ekonomika ki lalo, 'o to e kovi ange ia 'Eiki Sea, mei he tu'unga 'oku tau 'i ai he taimi ni Sea.

Tokanga ki he hikihiki tu'unga totongi koloa ko e hiki tukuhau

'Eiki Sea, 'oku to e 'i ai 'a e peesi 'e taha heni he 'oku lahi 'a e ngaahi me'a na'a ku faka'ilonga'i, fekau'aki pea mo e 'alu pe 'a e taimi mo e hikihiki 'a e koloa ki he tala fatongia pe ko e talateu pe 'a e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea, ko e palakalafi ki 'olunga. Ko e hā 'a e me'a 'oku 'alu ai ke to e hikihiki 'a e koloa? 'I he hā? Ko e hiki 'a e tukuhau 'o hilifaki 'i he kakai 'o e fonua.

Fakatonutonu ko e hiki totongi koloa ko e holo mahu'inga pa'anga Tonga mo muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea! Ka u ki'i fakatonutonu atu. 'Oku hala 'aupito 'a e ma'u ko ia, 'o pehē ko e hikihiki ko ia koe'uhi .ko e tute mo e *CT*. Ko e konga lahi taha 'a e 'uhinga 'oku hiki ai 'a e koloa koe'uhi ko e holo 'a e pa'anga 'o Tonga ni mo muli. 'Oku hala 'a e ma'u ko ia 'o pehē ko e tute mo e *CT*. Ke fakatonutonu 'a e mahino ko ia ke tau sio ki ai 'i he fakamatala ko i a ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ia 'oku ou faka'amu ai ko e 'uhinga ke ke me'a mai 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu pe ... Fē 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a mai 'aki

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ilakepa:... 'oku makatu'unga ai 'a e puna 'a e me'a ki 'olunga 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku 'osi mahino ki he Fale 'Eiki ni, ko eni 'Eiki Sea 'oku ke me'a hifo 'oku te'eki ai ke tufa te'eki ai ke lau, 'oku 'i ai 'a e fokotu'u 'e taha 'o kole ke tukuhifo 'a e tukuhau ko eni 'Eiki Sea, me'a na'a mau kole 'aneafi 'Eiki Sea. Kapau na'e kau 'a e ngaahi me'a ko ia 'Eiki Sea, kae kehe 'Eiki Sea, 'ikai ke u fie lave ki he me'a ko ia 'Eiki Sea, he 'oku te'eki ai ke lau 'a e tukuhau ko eni 'Eiki Sea.

Fakatonua tonu pe fakahā 'oku makatu'unga hiki koloa mei he hiki tute & CT

Tevita Lavemauu: Sea ka u ki'i tokoni atu. Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti. 'Eiki Sea ko e fakamalanga ko eni 'oku fai 'e he 'Eiki Nōpele ko e peesi 20 ia 'o 'etau *Budget Statement*, ko e hikihiki ko ē totongi koloa, tonu 'aupito pē 'ene me'a'ana ia 'Eiki Sea, 'oku 'omai pē 'a e fakamatala ko eni ko e 'uhinga 'a e hikihiki ko ē 'a e totongi 'o e koloa fetō'aki ai 'ene a'u ki he peseti 'e 9, peseti 'e 10 ko e 'uhingá ko e ngaahi tukuhau ko ē na'e hilifaki, *CT* mo e *Excise* 'i he 16/17 pea pehē pē ki he 17/18. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea 'oku mo'oni pē 'Eiki Sea 'a e me'a na'a ku lave ki ai, mahalo na'e tō mu'a mai pē foki 'a e Minisitā Leipa, 'ikai ke a'u ange foki ke ma lave 'Eiki Sea kā 'oku ou 'osi faka'ilonga'i lelei pē 'Eiki Sea peesi 20 'Eiki Sea, 'oku mo'oni 'aupito 'Eiki Sea. 2017 10.3 'a e 'alu ko ē ke hikihiki, 'a ia ko e 2017 ia 'Eiki Sea. Ko e hikihiki 'a e koloa ko e me'a ia 'oku tupunga pehē ai 'i he taimi ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou faka'amu 'e'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e me'a heni 'oku ou fie lave ki ai 'Eiki Sea 'ikai ke ngata 'i he hikihiki 'a e koloa, kole pē Hou'eiki Pule'anga mou hanga mu'a 'o fakakaukua fakalelei ke to e tuku hifo 'a e tukuhau kapau 'oku a'u ki ha tu'unga 'oku tau faingata'a'ia 'i he fonua ni 'i he taimi ni koe'uhi ke fakamānava'i 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. He 'oku 'ikai pē ko tautolu he Fale ni ...kae si'i fēfē kakai 'oku lave ki ai peesi 44 mo e peesi 45 na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga fika 16 faingata'a'ia mo masivesiva 'a e fonua ni 'Eiki Sea. Te u toki laveki ai 'Eiki Sea 'o kapau 'e to e 'i ai ha taimi 'Eiki Sea, kā te u to'o atu pē 'Eiki Sea, 'a e tu'unga 'oku fu'u lahi 'aupito 'a e faingata'a'ia 'i he taimi ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e ngoue 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'e me'a ki ai, he 'ikai ke u to e lave ki ai, 'oku ou fie lave ki he toutai 'Eiki Sea. Ko e taimi ni 'Eiki Minisitā Leipa hangē ko e me'a 'oku ke mea'i lelei 'e he Feitu'u na pea mo tautolu 'i he Potungāue ... Kōmiti Ngoue, na'e fai 'a e kole ki he Pule'anga pea ki he me'a ke 'ave mu'a 'a e naunau ko ē 'a e uafu 'o e toutai hanga 'e he *Port Authority* 'o puke 'a e naunau ko eni 'a e uafu toutai 'Eiki Sea. Pea 'oku 'osi mea'i lelei pē 'e he Fale ni pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai, 'oku ou kole atu hou'eiki 'oua te mou to e 'ai ke to e hanga 'e ha fakafofonga pē ko ha taha 'ia mautolu pē ko ha taha 'i he ka u *CEO* 'o fai fakalelei mou fai 'e moutolu Hou'eiki Minisitā 'a e fakalelei ko eni. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au ke 'ai mu'a 'a e Potungāue Toutai ke nau mavahe mei he feitu'u 'o e *Port Authority* 'Eiki Sea. 'Aki 'a e 'uhinga ko eni 'Eiki Sea, Ko 'ekutoki lave'i 'e au 'i he patiseti ko eni tā ko ē ko e 'osi eni 'a e mei ta'u 'eni 'e 20 'a e taha miliona 'oku 'omai 'e he Pule'anga 'Amelika, 'Amelika, ke tokoni ki he

toutai 'Eiki Sea, kapau na'e t'ānaki 'a e silini ko ia 'Eiki Sea mahalo ku o 'osi ma'u 'a e fāngofulu tupu mei miliona 'a e toutai, pea langa honau uafu pea 'unu'a e toutai ki he feitu'u 'oku nofo ai 'a e toutai pea tukuange 'a e 'elia 'a e *Port Authority* 'Eiki Sea. Sea kau 'i he me'a 'oku totonu ke fakatokanga 'i 'e he Pule'angá 'oua 'e to e 'ai ke fakaivia 'a e kau toutai ke nau ngāue'aki 'a e 'elia ko eni, 'ai hanau uafu ke nau 'unu ki ai 'Eiki Sea ka tau'atāina 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *Port Authority*, 'aki 'a e 'uhinga ko eni 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai.

Lord Tu'ilakepa: ...ka u fakamā'opo'opo atu ki he Feitu'u na. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea, 'oku ke mea'i lelei ko kinautolu ko ē hono fakangākau hūfanga 'i he fakatapu 'a e ika te nau tukuange kotoa 'i he feitu'u ko eni, tokolahi 'aupito 'a e kakai tokolahi 'aupito 'a e fea, tokolahi 'a e kau 'a'alo, tokolahi 'a e kakai 'oku nau ō ki he uafu ko eni mo e fefakatau holo 'a e ika 'a e kakai Sea 'oku ou fokotu'u atu, 'ave mu'a 'a e silini 'a e toutai, ke nau ō 'o fokotu'u ha'anau uafu 'Eiki Sea, pea tukuange 'a e *Port Authority* ke fakalele pē *Port Authority* 'o hangē ko e tu'unga 'oku 'i ai 'Eiki Sea 'i he taimi ni.

'Eiki Sea 'oku ou kei toe lahi 'a eme'a ia 'oku ou fie lau ki ai 'Eiki Sea kā koe'uhi ko ho'o faka'ilonga mai ke u fakamā'opo'opo 'Eiki Sea, mālō 'a e ma'u taimi 'oku ou talangofua 'aupito ki he Feitu'u na. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki ko 'eku lave'i ko ho'omou me'a taki taha pē ho'omou me'a kuo mahino 'a e fakamatala ia ko eni ka tau 'unu. Kapau te ke me'a tu'o 6 tu'o 7 mahalo ko tautolu 'osi mai 'i Tisema ta'u fo'ou. Me'a mai 'a e Fakafofonga fika 3 'o Tongatapu.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Siaosi Sovaleni : .. kole, Sea, ke fakatapu mo e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, na'a ku tu'ū hake au 'o kole ke tali mai 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku ou tui kuo 'osi fe'unga e ngaahi fehu'í, ke fakamā'opo'opo mai ka tau toki hoko atu. Pea kapau 'oku kei fiema'u pē ha taimi, 'e 'Eiki Minisitā, sai pe kae to e t'ānaki atu pē eni.

'Eiki Sea, 'oku ou tu'u hake pe heni ko hono pehē 'oku mahu'inga e ngaahi fokotu'u e ni'ihina 'e 'omai ko eni 'e he kau Fakafofonga, Sea. Te u kamata pē mei he Vava'u 16. 'I he fakamā'opo'opo ko ē na'e fai 'e Niuá, 17, na'a ne 'omai ai 'a e lelei ko ē 'oku sai ki he ngaahi tafa'aki kehekehe. A'u ki he 'etau *reserve* māhina 'e 8. He 'oku tau tupu hake peseti e 3 pē lahi ange. Ka 'i he tafa'aki leva e tahá, 'a ē na'e 'omai ko ē 'e 16, peseti 'e 25, pe ko e toko 1 he toko 4 kotoa pē, 'oku tau pehē 'oku masiva. Peesi 44 ia ko ē 'a ē na'e 'oatu 'e he Fakafofonga 16. 'A ia ko e peseti 'e 25 ia. Toko 1 'i he toko 4 kotoa pē. Pea 'oku ou fakamālō ai ki he Potungāue Sitetisitika, 'i hono 'omai ko eni 'a e ngaahi fika pehe ni, ke tau lava ai 'o hā kitu'a mai ai 'a e ngaahi fika 'oku tonu ke tau fakatokanga'i. Taha he toko 4 kotoa pē, Sea. Peesi 44 ia, Sea. Pea ko e toko 1 he fānau 'e toko 13 kotoa pē 'oku 'ikai ke nau ma'u ha me'akai fe'unga 'i he 'aho ko iá. Pea lahi pē mo e

ngaahi fika ko ē na'e 'omai 'aneni, kau ki ai mo e toko 3 'i he fānau 'e toko 5 kotoa pē, 'oku nofo 'i ha 'api 'oku 'ikai te nau malava ke matauhi 'a e tu'unga lelei 'o e nofó.

Taukave neongo lelei ngaahi fika fehu'i hā 'oku fu'u tokolahi ai kau masiva

'A ia 'oku mahino mai leva heni, Sea. Neongo 'a e lelei 'a e ngaahi fika ko ē 'oku 'omai, 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá, ka ko e hā leva hono 'uhinga 'oku fu'u tokolahi pehē ai 'a e kau masiva? 1 he toko 4. Ko e hā e me'a 'oku 'asi mai ai heni, 'oku kei fu'u tokolahi 'a e fānau, toko 3 he toko 5 kotoa pē. Tau pehē peseti 'e 60, 'oku nau nofo 'i ha 'api 'oku 'ikai ke feau 'enau fiema'ú. 'A ia ko e fehu'i mahu'inga ia ki he Pule'angá, Sea. Pea kapau 'oku lelei pehē 'etau tu'unga fakapa'anga, tau tu'unga faka'ekonōmika, ko e hā e me'a 'oku pehē ai e fika ia ko ē? Na'a ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke vahe lelei mai, pea 'oku 'ikai ke hanga 'o tufaki ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku fiema'ú ke tufaki ki aí, ke fakasi'isi'i eni. Ko e peseti 'e 25, Sea, ki he taha 'e toko 4 kotoa pē, 'oku tau pehē 'oku tukuhausia, 'oku kau ia he fika ma'olunga 'aupito. Ko e toko 3 mei he toko 5 'o e fanaú, 'oku 'ikai ke nau nofo ha 'api, tau pehē 'oku 'ikai ke ma'u 'a 'ene ngaahi fiema'ú. Kau eni he ngaahi fika 'oku 'ikai ke fu'u ongo lelei. 'A ia 'oku toki tātānaki mai, 'Eiki Sea, he 'uhinga na'a toki lava 'e he Pule'angá 'o 'omai angé, ko e hā e me'a 'oku lelei ai 'a e me'a, kae 'osi angé 'oku 'asi 'oku 'i ai 'a e tukuhausia lahi. Na'a 'oku 'asi he Patiseti ko ení. Na'a 'oku 'i ai ha ki'i pa'anga makehe 'oku 'omai ke fai'aki hano liliu 'a e fika ko ení, ke fakasi'isi'i 'a e tukuhausia, mo fakasi'isi'i 'a e fānau ko eni 'oku uesia mei he toko 3 ki he toko 5.

'I he taimi tatau pē, Sea, 'i he tafa'aki 'e tahá, 'oku 'asi mai ai na'e 'osi me'a pē ki heni, kātaki, 'a Vava'ú 16, 'a e peseti e 16 'o e kau ta'ema'ungāue. Toko 100 kotoa pē 'oku lava 'o ngāue, ko e toko 16 ai pē pe toko 17 'oku 'ikai ke 'i ai ha 16.4, toko 17 'oku 'ikai ke ma'u ha'ane ngāue. Neongo 'e lava 'o ngāue. Pea kapau leva te ke to'o 'a e kakai ko ē 'oku nau o ki 'uta pē 'o 'omai 'enau fo'i manioke, fanga ki'i ngoue pē 'oku fa'a ui ko e *subsistence farming*, 'e hiki e fika ko eni 'o toko 34.8, Sea. 'a ia leva 'i he fo'i toko 100 kotoa pe, 35 ai 'oku 'ikai ke ma'ū ngāue, 'o kapau 'e 'ikai ke lau 'a kinautolu ko eni 'oku 'i ai 'enau ki'i ngoue ke tauhi'aki kinautolú. Tau toe foki pē ki he fehu'i 'aneni. 'O kapau 'oku sai e 'ekonōmika, sai e tu'unga fakapa'anga, sai e pa'anga talifaki, ko e hā e me'a 'oku lahi pehe ai 'a e *unemployment*. 14.4 pē ko e 15 he toko 100 kotoa pē. Toko 35 he toko 100 kotoa pē, kapau 'e to 'ete ki'i ngoue pē 'a kita 'i hoto 'apí.

'A ia ko e faka'amú ia, Sea, ke kamata'aki eni 'a 'etau talanoá, mo e ngaahi fehu'i na'e fakahoko mai 'e he Hou'eiki Mēmipa. Ko e hā e founa 'oku tau fai leva ke fakasi'isi'i 'a e kau masiva, mo faksi'isi'i 'a e kau ta'ema'ungāue, mo fakasi'isi'i 'a e uesia ko eni 'etau fānau. He ko e me'a mahu'inga ia, ke tau ma'u 'etau pa'anga ko eni 'oku pehē 'oku tau ma'ú, mo 'etau tupu faka'ekonōmiká, 'o faka'aonga'i he ngaahi tafa'aki ko eni. Konga si'isi'i pē eni ...

<006>

Taimi: 1445 - 1450

Siaosi Sovaleni :: me'a na'a ku lave ki ai Sea, ko e 'uhinga pē kae kole ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea na'a 'oku fe'unga eni kae tali mai ka tau toki hoko atu. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Kei hoko atu pe Pule'anga ngaahi fakalalakaka ki he ngaahi vīsone fakafonua

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na, fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato kae fai atu ha ki'i tali. Mo'oni pē 'a e Fika 3 'oku lōloa 'a e ngaahi lea, ka tau fai pē hano tali ne fai pē hono tātānaki ka te u feinga ke fai hano tali atu ha ngaahi me'a kae toki ...he me'a ko eni felāve'i pea mo e masiva, na'e me'a ki ai 'a e Fika 3. 'Oku nau felāve'i pē mo e me'a ko ia 'a e Fika 16. Ka u kamata mu'a mei he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 ko ia 'o Tongatapu ni. Ne 'i ai 'ene 'analaiso 'a e fakama'ala'ala fakapatiseti, pea na'a ne pehē ngalingali 'oku 'ikai ke 'i ai ha vīsone, ko e talanoa ko eni ko e fananga pē. 'Ikai ha'ane fenāpasi 'a'ana ia pea mo e taumu'a fakafonua pea mo e ... na'e 'i ai 'ene fakatātā'aki 'a e hangē ko e me'a ko eni felāve'i mo e *climate change*. Ko e 'ai pē ke ki'i fakama'ala'ala atu ko e ngaahi fakalalakaka ko ia na'e fakahoko mai mei mu'a ki he ngaahi vīsone, vīsone fakafonua 'oku kei hoko atu pē. Lave pē ki ai 'a e fakamatala ko ia 'i he Patiseti, tukukehe 'a 'ene hoko ko eni 'a e saikolone, pea to e 'i ai leva 'a e tokanga makehe ki ai koe'uhi he na'a ne uesia 'a e ngaahi me'a kehe koe'uhi ke ne lava 'o ma'u 'a e ngaahi vīsone ko ia na'e 'osi seti pē ia ke'i he palani fakalalakaka ko ia hono *TSDf* II ko ia 'oku tau lolotonga lele ai.

Taukave'i hono ngaue'aki fo'i lea ko e malu ange

Ko e konga ko ia ki he faka-Tonga ko ia 'a e fo'i kaveinga 'o e Patiseti ko ia 'oku tau hanga atu ki ai ki he 2018/19 mau ngāue'aki 'e mautolu 'a e fo'i lea ko e malu ange kae tokanga 'a e 'Eiki Nōpele ke mālohi ange. Kātaki pē 'a e 'Eiki Nōpele ko 'eku fanongo ko ia ki he'ene fo'i faka-Tonga ko ia, na'e 'osi fai pē 'a e sio pē ko e hā 'a e fo'i lea te ne hanga 'o ma'u 'a e fakakaukau. Na'e 'osi kau pē 'a e mālohi ange ai, lelei ange, tu'uloa ange, mo e ngaahi lea ko ia. Ka ko e 'aho ni eni 'oku talamai ke fefeka ange ka na'a nau fakakaukau 'oku kato'i ange pē 'a e malu, tau feinga'i ke malu ange 'a e fonua, *secure*. Ko e fo'i lea ia 'e taha. Ka ko 'eku to e fanongo ko ē he'ene ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e fananga, pea 'oku pehē mahalo na'a 'oku tonu ange pē 'emau faka-Tonga. Ko e me'a kotoa pē foki 'oku tau hanga ki he kaha'u ko e fakafuofua kotoa pē. Te'eki ai ha me'a ia 'e pau. 'E kei kehekehe pē 'a e anga 'etau fakafuofua, ka 'oku ou pehē ne ki'i heva atu 'a e ngāue'aki 'o e fo'i lea fananga. Ko e fananga ia 'oku 'ikai ke *base* ia he ngaahi *principle*, 'oku fai'aki 'a e fakafuofua. 'Oku ou kole pē ko e me'a ia 'oku tau ngāue'aki ai 'a e 'esitimeti, he ko e kei fakafuofua. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu na'a mo e fo'i houa 'e taha kimu'a, 'oku 'ikai ke tau 'ilo pau. Ka 'oku ou pehē pē 'oku ki'i tō kitu'a 'a e fananga ia 'i hono ngāue'aki 'i he etau talanoa ko ia he 'esitimeti.

Na'a mau kaveinga'aki foki 'a 'etau langa fakalalakaka ke malu ange, na'e 'uhinga foki ko e tō ko ia 'a e saikolone ko *Gita*. Pea 'oku 'i ai pē 'etau me'a na'a tau fou mai ai, na'e 'i ai 'a e saikolone he 2014 pea na'a mau sio ki ai, na'a mau ako mei ai, ko e hā 'a e me'a 'e fai mei heni. Pea 'oku ou 'ilo pē lahi pē 'a e ngaahi ...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Pa'anga: kotoa, 'oku tokanga ki he me'a ko ia. Ka te u ki'i hanga 'o ki'i 'oatu pē 'a 'eku ki'i *summary* si'isi'i pē 'o e me'a ko ē na'a mau vakai ki ai. Pea mau tuku ai, māhina pē eni 'e 4 'oku te'eki ai ke 'osi ke malu ange 'oua te tau to e, to e fou he me'a tatau na'e hoko. Ko e tau felāve'i ko ia pea, 'oku 'i ai e 1.8 miliona na'e talamai he pangikē ia 'oku *ineligible*, 'oku 'ikai ko e me'a totonu ia ke fai ki ai ha fakamoleki ha pa'anga. Ko ia, tau ako mei ai, ko 'etau ngāue ko eni fa'a hoko ia he fakavavevave, fu'u fakavavevave, pau pē ke fai e fakavavevave ia kae fu'u fakavavevave ta'e'ai mo e palani ke sai ange. Pea ko e anga ko ē 'emau fakafuofua, fo'i māhina 'e 4 ko eni kuo 'osi 'oku mau kei tō pē 'i loto. Kei tō pē 'i loto, a'u ki he'emau tufa ko ē na'e fai mau ongo'i ia he'emau fakafuofua, mau kei tō pē 'i loto. 'Oku 'i ai pē fanga ki'i *loose end* ia ke fakalelei'i he anga 'a e ngaahi hingoa. Ka 'oku fai ki ai e ngāue. 'E vave ni pē 'ene 'osi 'a'ana. Ka ko e fo'i fiefia ko ē 'eku sio ki he kakai 'i he'enua ō ange 'o feinga fakatonutonu 'enua hingoa pea nau ō ki he pangikē 'o ma'u mai e ki'i pa'anga 'e 500 'oku ou ongo'i 'e au kuo māfana hoku loto, vakai ki he, 'oku mou fēfē? Talamai 'e he mātu'a, faka'ofu'ofa ko hai na'e mei ha'u mo ha ki'i pa'anga 'e 500 'o 'omai ke mau ma'u, ko 'emau ō pē mautolu ki hē na'e ki'i, ko e fo'i taipe ena ko ē 'oku ki'i fehalaaki si'i pē 'a e hingoa 'ai pē 'oku sai. Ka mau 'alu mautolu ki pangikē. Pea kuo kamata ke manifiifi atu 'a hono fakatonutonu e me'a ko ia. Ngaahi fo'i, ngaahi hingoa ko ē na'e te'eki ai ko ē ke kakato. Na'e misi ko ē mei he lisi, 'osi fai e talanoa pea mo e, pea mo e Pule ko ē Setisitika 'oku nau 'osi 'alu nautolu ko ē 'o fai e me'a, 'a e to e vakai'i he 'oku mau pē 'enua lisi 'a nautolu. Ma'u pē e ngaahi hingoa ia na'e 'i ai. 'A ia na'e 'ikai ke 'asi ia he lisi ka 'oku 'osi 'i he'ene, nau lēkooti pe 'a nautolu. Pea 'oku 'osi 'i ai pē 'enua 'uhinga ko ē ki ai 'i he ngaahi 'uhinga fakasetisitika. Ko e fanga ki'i me'a ia ko ia ia 'e me'a pē ia. 'A ia 'e vave ni pē hono fakalelei'i ia 'o'ona. Kai kehe ko 'eku lave ko ē ki he me'a ko ia ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā, 'e sai pē ke u ki'i fehu'i atu ki he Feitu'u na he me'a ko ena pea ke toki hoko atu e Feitu'u na ki he me'a ko ena fekau'aki ko ē pea mo e saikolone ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fehu'i mai, mālō.

Kei tokolahi ngaahi fāmili fiema'u e tokoni afā

Lord Tu'ilakepa: 'Io ko e ki'i fehu'i fakavavevave pē ki he Feitu'u na ko u faka'amu pē 'a'aku 'Eiki Minisitā ke fakatokanga'i ange 'io 'oku mo'oni e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ko Tongatapu 1 'oku 'i ai 'a e ngaahi fāmili ai pea 'oku tokolahi 'aupito, 'oku nau fu'u fiema'u 'aupito ho'o tokoni. 'A e ki'i 500 ko ena ko ē 'oku ke me'a ki ai. Pea mahalo pē mahalo ko e to e totongi tu'o ua ko ho'omo to e fetapa, feme'a'aki ko ē he to e 'oatu mo e ki'i 500 'a ē 'oku ki'i lahi ai ko ē ki'i fehalaaki he taimi ni. Ko e me'a 'e taha 'oku ou fie 'oatu pē e fehu'i atu pē ki he Feitu'u na ki he polokalama ko eni ke 'uhinga ke to e ki'i fakapapau'i angē 'a e ni'ihi 'oku faingata'a'ia. Ko e 500 ko e ki'i, ko e hā koā e 'uhinga e 500, he 'oku 'i ai e 'ū fale ia, holo pea 'ikai ke 'asi e hae ki tu'a. Luva kotoa ngangana. Ka na'e 'ikai ke nau kau nautolu he līpooti atu ki he Feitu'u na. Pea 'i ai mo e fale ia, vai 'atā pē 'a loto ia hūfanga he fakatapu ka na'e 'ikai ke holo. 'UHINGA ke ke to e ki'i fakama'ala'ala mai angē ke mahino ki he kakai 'o e fonua ko fē koā e me'a ko ē te nau 'i ai, he 'oku hangē nai ko e ki'i la'i kapa pē 'e ua pea 'oange e 500, 'a ia 'oku 'asi ki tu'a. Ka ko loto ia na'e lahi ange e maumau 'i loto. 'A ia 'oku 'ikai ke hā ki tu'a ka 'oku hā 'i loto. Minisitā, mālō ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko hono *summarize* ko ia 'o e fo'i kalasi ko ia 'e 4, ko e holo 'aupito, ko e maumau lahi 'a ia ko e to'o 'a e 'ato, kae 'ikai ke to e lava ha nofo ai. 'A ia, pea 'ai leva mo

e, to e 'ai leva hano, hano tapoleni feinga ke nofo ai 'a e tokotaha ko ia. Pea 'i ai leva pea mo e, mo e maumau pē 'ato ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka 'oku 'ikai ke, ka 'oku kei fai pē 'a e nofo ai. 'A ia ko e. ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki'i tokoni atu pē 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io ta ko e...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Na'e 'ikai ke kau e maumau ia 'i lotó he me'a ke tokoni'i koe'uhí ko e maumau ko ē 'a e ngaahi 'ató mo e si'i faingata'a'ia ko ē, 'a e ngaahi maumau ko ē 'i lotó 'oku mau kole pē ki ai, 'ai pē sai pē ko e 'ató na'e 'ikai ke, 'ikai ke kau e maumau 'i lotó 'a ia ko ia na'e meimei uestia kátoa pē ia he vaí he 'ikai ke, ke kau ai. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'Io, ka ko u fakamālō atu 'i he ma'ú, tali mai hangatonú. 'Oku 'i ai e ni'ihi ia Sea, na'e maumau 'i loto, 'osi 'oange 'enau ki'i 500 'anautolu 'Eiki Sea. 'Osi 'oange pea ko e me'a ia ko u ki'i kole pē ke fakama'ala'ala ke mea'i 'e he kakai e fonuá, ko loto 'oku 'ikai ke kau, ko tu'a 'oku kau. Ka kuo tufa loto 'Eiki Sea, ke mea'i 'e he Fale ni.

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki, tau ki'i mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1520-1525

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Hau 'o Tonga. Fakatapu pea mo e Ta'ahine Kuini, pehē ki he Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki! Mālō mu'a 'a e kei kātaki. Ko ho'omou me'a mai, mou me'a mai pe 'i he ngaahi me'a...Ko 'etau taimi foki ko e miniti pe 'e 10. Pea 'oku ou kole atu ke mou to'oto'o mai he 'oku mo'oni pe 'a e ngaahi me'a ka tau 'alu ke lava ha'atau takai 'e taha pea tau toki hoko atu ki he 'etau Patiseti. Ko e Minisitā Pa'anga, me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. 'Oku ou kei talanoa foki ki he tafa'aki ko ia ki he afā pea tau tuku atu ki he efiafi. Ka ko e tu'unga ko ia 'o e Saikolone *Ian* he taimi ni. Na'e 'ai ke faka'osi hono lipooti 'i Sune ka 'oku to e kole mai ke ki i toloi ki Nōvema 'i he ngaahi fanga ki'i 'uhinga pe. Pea ko ia 'a e tūkunga he taimi ni.

Tali Pule'anga ki he fiema'u ke fakaivia ngaahi sekitoa mahu'inga he fonua

Na'e 'i ai 'a e tokanga ki ai 'anenai ki he kongā ko ia 'a e Takimamata. Ko e me'a ko ē 'a e Takimamata pe 'oku 'i ai ha tokanga ki ai ki he fo'i *recovery* ko eni, fo'i piliote ko eni, 'a e fakakaukau ko eni ki he kau ma'u ngāue. Ko e me'a ko ē ki he Patiseti nōmolo na'e 'osi tuku ki ai he'eku ma'u he taimi ni 'a e 1 miliona 'o hiki 'aki 'a e Patiseti ko ia. Ka 'i he 'osi ko ia hono ma'u mai 'a e 21 miliona pea tufotufa foki ia 'i he ngaahi sekitoa. Na'e to e ma'u mai 'a e 3 miliona kimui pea 'oku te'eki ke fai ha ngāue ki ai, ka na'e fo'i 3 ko ia mei 'Aositelelia 'oku tuhu pau mai pe ke tokanga'i 'e he *private sector* pea poini'i mai pe ia 'e he *Tourism*. 'A ia ko 'etau fononga atu ko eni ki he kaha'u. Mālō kuo ma'u mai eni 'a e tokoni mei 'Aositelelia. Pea 'oku 'ai hangatonu mai pe ia ki he *Tourism*. Ko e tokoni ia ki hano fakakake hake 'a e Takimamata.

Ko e me'a ko ē ki he ngoue, 'oku mo'oni 'aupito 'a e tokanga ki ai. Ko e me'a ia 'oku tau tokanga kātoa pe ki ai, hangē ko ia na'e fai mai mei mu'a, 'osi ai pe nō 'i he Pangike ki he tokoni ki he ngaahi Sekitoa kehekehe, kau ai pea mo e ngoue pea 'oku fai hono *review* 'a e me'a ko ia. Fakataha mo e sio ko e ki he Potungāue Leipa, pe 'e anga fēfē hano *review* ko eni 'a e me'a ko eni 'e ala fai ki hono hoko atu ki he hā ha me'a ke fai ki he kongā ko eni ki he ngoue.

Tali Pule'anga ki he to 'i lalo he peseti 5 hikihiki totongi koloa

Na'e 'i ai 'a e tokanga ki he hikihiki ko ē 'o e koloa 'io mo'oni. Ko e lolo foki 'oku *impact* pe ai pea mo e totongi koloa ...pea mo e lahi e hū koloa mai mei muli manatu'i foki ko 'etau fefakatau'aki 'oku lahi ange pe 'a e 'u koloa mai pea 'e pule pe 'a e ngaahi *impact* ko ia mei muli 'oku 'ikai ke tau pule ki ai. Ka na'e 'osi hanga pe 'e he Pangike Pule 'o seti 'enau peseti fakafuofua ke 'oua 'e to e laka hake *inflation* 'i he peseti 'e 5. Na'e 'i ai 'a e taimi na'e ki'i 'unu hake ai 'o 7 'a e peseti...

<004>

Taimi 1525-1530

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...pea 'oku to e tō hifo pē eni ia 'o 'i lalo pē 'i he nima he taimi ni. 'A ia ne *meet* pē 'e ia 'a e me'a ko ia 'oku 'ai ko ē 'e he Pangikē Pule. Ko e ...na'e mahalo mo'oni pē 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mei 'Eua 11 na'e 'i ai 'ene ki'i *impact* 'a e fo'i 'a e na'e hiki hake *excise duty* taimi na'e kei Minisitā ai, pea ki'i 'ova hake pē pea to e foki pē 'o 'alu hifo ko eni ki lalo ki he nima.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e tokanga ki he masiva he fonua

Ko e me'a ko ē, 'io te u lave faka'osi atu ai leva ki he masiva mo'oni 'aupito 'a e ngaahi tokanga ki he me'a ko ia. Na e to e *redefine* foki 'a e *definition* 'o e masiva 'o ma'u ai 'a e ngaahi fua ko eni 'oku mou me'a mai ki ai fanongo ki ai 'i hono 'omai, hangē ko ia ko e ako ko ia 'a e ki'i tamasi'i ko e 'ikai ke lava 'o sio ki he tōketā, meimei ke uesia kinautolu ko ē 'i he ngaahi 'otu motu. Ko e *traditional* pē ko e fo'i me'afua pē foki ia na'a tau ngāue 'aki ko e *GDP* ē, 'ai 'a e ki'i fāmili 'o ma'u, pea na'e valuafe tupu foki ia, kau tautolu 'i he sai, 'a ia 'i he 'avalisi. Ka 'oku 'ikai ke hanga 'e he fo'i me'afua ia ko ia 'o tala lelei 'a e tu'unga ko ia na'e to e *define* lelei na'e to e fai 'a e ngaahi ako ki ai mo e Potungāue Sitetisitika 'o tau ma'u ai 'a e ngaahi līpooti ko ē 'i he taimi ni. Kā ko hono mo'oni 'oku fai pē ki ai 'a e ngāue na'e kamata pē ia mei mu'a 'i he Pule'anga

kimu'a, taimi ni 'oku 'i ai 'a e tokoni mai 'a e Pangikē 'a Māmani ki he *youth* ki hono ako'i me'a ko ē ke nau lava 'o ngāue 'ia nautolu pē 'o lava 'o *employ* pē kinautolu, kā 'oku mei kamata atu, mo e ngaahi *project* kehekehe pē, hanga taha pē ke lava 'o to'o 'a e masiva meia kitautolu.

Mahalo ko 'eku tali pē ia mahalo 'e ma'u atu 'i he taimi ni tukukehe kapau kuo ngalo atu hā ngaahi me'a, kā ko e fo'i konga pē ko ia ki he afā hangē kiate au 'oku meimei 'alu pē 'o felāve'i mo ia, pea ko e ... 'osi 'i ai pē foki 'a e palani ki he fakalalakalaka ko ia 'o e afā pea 'oku 'i ai 'a e sio 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e malava ke ma'u mai 'a e pa'anga 'amui ange pea 'e fai 'aki ia hano palani'i fakalelei 'a e ngaahi ...

Tokanga ki he sitesitika he pa'anga GDP

Lord Nuku: Sea, kole pē mu'a ke u ki'i fehu'i ange pē mu'a kimu'a pea faka'osi 'ene me'a.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā.

Lord Nuku: 'E 'Eiki Minisitā kātaki fakamolemole pē ko'eku ki'i fehu'i pē koe'uhi he na'a ke ki'i me'a 'anenai ko e sitesitika ko ē ki he pa'anga ko ē *GDP* fakalukufua 'o e fonua 'oku pa'anga koā 'e valuafe? Tu'unga 'i he taimi ni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. Pa'anga 'e valu afe ki he toko taha, 'a ia ko e *GDP* ia.

Lord Nuku: Ko e konga 'e taha 'Eiki Minisitā ko e kole atu ko e hā 'a e fua ko ē fakamāmani lahi ko ē 'i Tonga ni ki he laine ko ē ko ē 'o e masiva, *poverty line*, 'a e masiva he ko e valu afe ia 'oku ou tui au ko e fu'u pa'anga ia 'oku fu'u mā'olunga, kā 'oku ou 'uhinga au ki he nofo'i fakalukufua ko ē ki he pa'anga fakafo'i 'ulu ko ē ko ē 'a e masiva 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku hangē ko 'eku lave ko ē 'anenai ko e *GDP* ko 'etau sio pē ko ē ki ai 'oku lelei pea tau pehē 'oku 'avalisi pehē ai. Kā ko e me'afua pē foki ia 'i he me'a. 'E tatau ai pē ia pē 'e 'ai ha fua fakapa'anga 'e kei me'a pē ia, 'e kei fehalaaki pē ia, 'a ia te ne ma'u 'e ia 'a hono fua. Pea ko e 'uhinga ia 'oku to e fai ai ko ē 'a e sio ko ē 'i he taimi ni...

Lord Nuku: Ko e ki'i kole angé Sea koe'uhí ke ne ki'i 'omai angé ha ki'i fika fakafuofua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A ia ko e me'a ia 'oku ou talaatu.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mo kātaki mu'a 'o me'a hifo ki lalo. 'Oku ou kole atu pē ke tuku 'a e fakamatala ko ē 'a e Minisitā Pa'anga, pea ko 'ene 'osi ko ia pea mou me'a kātōa mai ha toko 10 pea toki tali faka'angataha mai 'e he Minisitā Pa'anga. Kapau te tau lele 'i he tu'unga ko ena fo'ou ko ena kuo 'omi 'e he Nōpele 'Eua te tau lōloa pea longoa'a. Faka'osi'osi mai Minisitā kae toki 'oange hā faingamālie 'o 'Eua.

Lord Nuku: Sea Ko 'eku ki'i tokanga atu pē 'Eiki Sea koe'uhi ko e fai ko ē femahino'aki 'oku 'asi pē 'i he Tohi Tu'utu'uni ke tali mai 'e he me'a ha fehu'i, ko ia pē 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku 'uhingá Nōpele ...

Taimi: 1530 - 1535

Sea Kōmiti Kakato : ... He kuo pau ke mo poaki mai ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia koe'uhi ko ho'omo fie me'a pe moua ki 'olunga 'o fe'aveaki ai pē ho'omo tali fehu'i.

Lord Nuku : Poaki atu pē e motu'a ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'e Minsitā Pa'anga.

Taukave Pule'anga 'ikai lava he mata'ifika ia ke fua e tu'unga masiva

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 'Eua, Nōpele 'Eua. Ko e 'uhinga ia 'o 'eku fakahoko atu ko ē, ko e 8,000 'oku hala ia, 'i he anga ko ia 'o e *redefine* ko eni 'a e masivá he taimi ni. Pea tatau pē pe ko e hā ha fika te tau pehē ko e *poverty level*, kapau to e tō ki lalo, 'e kei hala pē ia he ko e fu'ū mata'ifika 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia 'o fua 'a e .. Ko e anga ia 'o e sio ko ē 'i he 'aho ni, 'oku ta'e'aonga e fa'ahinga fua pa'anga pehē. Ka tau sio ki he ngaahi me'a 'oku fiema'ū 'e he fāмили, mo e hā, hangē ko eni kuo tau a'u ki ai 'i he taimi ni. Kaekehe, ko e ngata'anga pē ia 'eku ki'i fakahoha'á, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, me'a mai Fakafofonga 12 'o Ha'apai.

Mo'ale Finau : Tapu pea mo e 'Eiki Seá. Pehē 'eku fakatapu ki he toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea, 'oku ou to'o 'a e ki'i faingamālie ko eni ke u vahevahe atu 'a e tui 'a e motu'a ni, fekau'aki mo e fakamatala ko eni 'oku tau lolotonga 'i ai he taimi ni. 'Oku ou tui, 'Eiki Sea, ko e Fale Aleá, ko e Fale fa'ū Lao. 'Oku 'i mu'a 'iate kitautolu 'a e Lao, ko e Patiseti. Ko e tipeiti ko ē mo e faka'uhinga 'oku ou tui ki aí, ke u hanga 'o 'oatu 'a e ngaahi 'uhinga mo e feitu'ū ko ē te u vouti ko ē ki aí. Pea 'i he'ene pehē, 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'e lava leva ke mahu'inga mālie ki he motu'a ni, 'i he'eku 'amanaki ke u fai tu'utu'uni ke u fakahoko ai 'a 'eku hikinima he Lao ko eni, 'Eiki Sea.

Ko ia ai Sea ko u loto ai ke u nofo pe 'eku tipeiti 'i he'eku hanga 'o 'oatu vahevahe atu ki he Fale 'Eiki 'a e ngaahi makatu'unga mo e ngaahi 'uhinga 'oku ne hanga 'o fakalotoa au ke u hiki nima ai he lao ko eni Sea.

'Eiki Sea, ko e tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai he taimi ni, 'oku tau lolotonga fai 'etau ngaahi lī, laku fakakaukau mo e fakamatala ki he kongá ko eni 'oku ui ko e Fakamatala Patiseti, pē ko e *Budget Statement*. Kuo u fanongo, 'Eiki Sea, ki he ngaahi malanga kuo 'osi hono fakahokó, 'oku ou fakakaukau ki he fo'i fakakaukau ko eni 'e taha ke u langa mei ai 'a e lave 'a e motu'a ni. 'Oku lave mai 'a e fakamatala ko 'ení, ki he ki'i kongá ko 'ení. Ko e 'Esitimeti ko 'eni, ka hili ange hono paasi, pea hoko leva ia ko e pa'anga ngāue ke langa e fonuá fakalūkufua, mei he lahitaha ki he si'itaha. Pea ko e taimi ko ē 'e paasi aí, 'oku tuhu'i mai he Fakamatala Patiseti, 'e hoko 'a e pa'anga ko eni, lau miliona, 'a e fonuá, ko e hūfanga'anga ki he kakai e fonuá. Pea 'i he'ene pehē, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai leva 'a e totonu 'a e Fale ni ke nau hanga 'o fakakaukau'i fakalelei, pea tau felingiaki 'i he loto melino mo e tau'atāina, ki he me'a ko ē 'oku hu'u ki ai hotau fonuá, pea mo e pa'anga ko eni 'oku ui ko e pa'anga patiseti, he ko e pa'anga ia 'oku ngāue'i 'e he kakai e fonuá, 'Eiki Sea, 'i he 'uha mo e la'ā.

Fakakaukau ki he konga heni, 'Eiki Sea 'oku pehe ni. 'E hoko 'a e ngāue ko 'eni, ke ne hanga, ko e ki'i fo'i lea 'oku 'asi aí, ko e fakalekesi, 'o ne fakalekesi ki he mo'ui 'a e tokotaha kotoa pē. 'Oku tuhu leva e fakamatala ko ení, 'Eiki Sea, tuhu ia ki he fakamatala fakaikiiki. 'A ia 'oku hanga 'e he fakamatala ko ení, kuo taimi lahi 'etau alea he pongipongi ni, 'o a'u mai ki he 'aho ni, ki he mōmēniti ko eni, 'Eiki Sea. Fakamatala pē ia mei he fakamatalá, 'o tuhu ki he siliní, pē 'e 'alú ki fē? Ko hai 'e *benefit* mei he silini? Ko e hā hono lahi? Ko hai te ne tokanga'i? 'E lava nai ke tau fakapapau'i, 'i he hili 'etau paasi e Lao ko ení, 'e 'inasi e masivá pē ko e taha kotoa e fonua ni? 'E lava nai ke tau fakapapau'i he 'ikai ke pā'usi'i 'e ha taha 'a e lau miliona kuo 'osi fokotu'utu'ū ke tau hanga 'o fakapaasi? Ko ia, 'Eiki Sea, kuo u fanongo ki he ngaahi laaulea ko ení, kuo u pehē 'e au kuo 'osi lava ke nau lave atu kinautolu ki he ngaahi fakaikiiki 'o e me'a ko eni, 'Eiki Sea.

Na'e lave 'anenai, 'a e Fakafofonga ki he ...

<006>

Taimi: 1535-1540

Mo'ale Finau: ..'i he fo'i lea ko eni ko e *resilience*. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *issue* ia heni pē ko ha'aku palopalema'a'aku mo e *interpretation* hono *define* o e *resilience*. Ko e taha foki 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku 'i ai foki 'etau Lao ko 'etau lea faka-Tonga ko ia 'oku tau ngāue'aki pea kapau 'e tuku pē 'a e lea faka-Pilitania ia. Ko e *resilience* 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e uho ia 'o e Patiseti, fakataha pea mo e lave ko ia 'a e Minisitā ki he Tohitapu. 'Oku ne pehē 'i he'eku ki'i fakatonu lea ki he Tohi Saame 'Eiki Sea, na'a ne fokotu'u mai, "ko e 'Otua ko hotau mālohinga'anga ia, pē ko hotau haofanga'anga ia." 'A ia ko 'eku *apply* ko ia ki ai, 'oku totonu ke hoko 'a e Lao ko eni, ke hangē 'oku ne hanga 'o fakamāfana'i mai hotau loto, ke tau hanga 'o ngāue totonu'aki hangē ha me'a 'oku fotu mai pē 'oku tau pehē 'oku 'omi mei he Langi. Ke 'osi ange 'a e 'aho mo 'etau lea ko eni 'Eiki Sea, pē te tau ngāue'aki 'Eiki Sea.

Ko e ki'i fo'i lea ko eni ko e *resilience* 'Eiki Sea ko e ki'i fo'i lea ia ko hono faka-Pilitānia, kau ki'i lavelave atu 'oku pehē 'Eiki Sea, ko e ... *the capacity to recover quickly from difficulties and hardships*. Ko e 'uhinga pē ia 'o e *resilience*. 'A ia 'oku hangē ko ē ha fo'i pulu ko ia 'oku fana'i ki he holisi pea ko 'ene tau pē 'o tekema mai. 'A ia ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku *resilience* ko ha me'a 'oku punakaki ngofua mai pea vave. 'A ia 'Eiki Sea ko e Patiseti ko eni mo e Fakamatala 'oku ou tui ..pea ko e me'a ia te u hikinima ai. 'Oku ou tui ko e kakano ko ia 'oku fakamatala'i mai 'i he 'Eiki Sea 'oku ou tui te ne ngaohi 'a e fonua ko eni ke *resilience*.

Na'a ku ki'i, ..Te u ki'i 'oatu pē 'eku fakatātā 'Eiki Sea. 'Ikai ke u llave lahi au ki he loto Patiseti, ka 'oku ou kii sio hifo 'anenai 'oku 'i ai 'a e ngaahi *ministry* 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha silini ia ko e *receive* ko e silini *consultant money*. 'Oku 'osi 'i hē pē ia. Noa pē ia mei he 18/19 'o 'alu ai. Kiate au 'Eiki Sea ko 'eku fakatonulea ki ai, 'oku ne hanga 'e ia 'o *meet* 'a e fo'i pōpōaki ko ia 'oku 'omai ko ē. 'Oku ne hanga 'e ia 'o talamai kuo pau ke fakapotopoto 'a e fonua, kapau na'e 'i ai ha ngaahi me'a 'i mu'a na'e 'ikai ke faka'aonga'i lelei'i. 'Oku 'ikai ke to e fai ia he ko e 'uhinga, kae lava ke *resilience* kae lava ke vave 'a e malanga mai 'a e Tonga mei he'ene nofo faingatā'ia. Ko e 'uhinga ia 'o e *resilience*.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tu'u pē au ke u 'oatu, ko 'eku fakamā'opo'opo eni 'a'aku ki he'eku hikinima. 'Oku ou tali 'e au 'Eiki Sea 'a e ngaahi fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'i he *Statement* ko eni. Kātoa 'a e ngaahi 'ū me'a kehekehe ia hangē ko e hiki ha ngaahi mata'ifika mo ha me'a, ka ko e *principle* ko ia 'o e *statement* ko eni 'Eiki Sea 'oku ou tali 'e au ke makatu'unga. 'Oku lava pē ke u pehē 'e lava ke faingamālie ange 'a hoku vahefonua 'a ē 'oku ou Fakafofonga'i 'Eiki Sea makatu'unga 'i he me'a 'oku hu'unga ki ai 'a e Patiseti ko eni. Koe'uhi he 'oku nau hanga 'e nautolu 'o *cut* 'a e me'a 'i loto. Ngaahi me'a ia tau pehē ko e ngaahi polokalama 'e ni'ihi, 'oku 'i ai e ngaahi polokalama 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke toe fiema'u ia ke fai. 'Oku 'i ai 'a e polokalama ia 'oku fiema'u ia ke hiki. 'I he'eku nofo ko ia 'o ki'i sio ki he me'a ko eni, 'oku fakahā mai 'e he *Budget Statement*, 'e hoko ha ngaahi me'a pehē. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou hanga 'e au 'o 'oatu, 'a e ki'i fakakaukau ko eni, ke ne hanga 'o 'omi kiate au 'a e 'uhinga 'Eiki Sea te u lava 'o fai 'eku fai tu'utu'uni 'Eiki Sea.

Tokanga 'e malava Pule'anga ke hiki'i hake tu'unga e mo'ui

Ko hono faka'osi 'Eiki Sea 'oku ou hanga 'o 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni, 'Uluaki 'oku hā 'i he peesi 7 'oku ou nofo pē au he peesi 7 'oku fakamatala ai 'o fekau'aki pea mo e ngaahi sekitoa pea mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika, 'e lava 'e he Pule'anga ko eni 'o fakalele lelei'i hotau fonua 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'amu pē au 'Eiki Sea 'oku mo'oni ko e me'a pē ia te u ki'i 'eke 'e au hē he 'oku fakamatala mai he peesi ko eni. Kuo pau ke fokotu'utu'uni lelei, 'e hiki 'etau ngaahi ngāue faka'ekonōmika ke lava ke 'alu ke mahiki pē ko e *livelihood* pē ko e mo'ui ko ia 'a e Tonga 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga 'Eiki Sea 'eku fakahoha'a ko eni, 'i he fo'i *statement* pē ko ē, 'oku ne fakahā mai 'e ngāue 'a e Pule'anga ko eni ki he lelei 'a e Tonga, fakataautaha. Ko ha ki'i fāmili 'i Ha'apai 'oku 'ikai ke nau *afford* 'e nautolu ke totongi ha ako, 'oku tuhu'i mai he *Budget Statement*, te mau fai homau tūkingata, ke totongi ho'o ako. Ko e me'a ia 'oku fakahā mai he ...

<008>

Taimi: 1540-1545

Mo'ale Fīnau: *Statement* ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ne hanga 'o 'omai kiate au ki he faitu'utu'uni.

Tokanga pe ko e palakalafi fē 'asi ai pau totongi Pule'anga ako kau faingata'a'ia

Siaosi Sovaleni: Sea, 'ai pē ke u ki'i 'eke Sea pē 'e lava ke ki'i fehu'i. Ko u sai'ia he 'ai ko eni e totongi ako Sea ko u fie 'ilo pē au ... Fo'i peesi fē kātaki he ko u, 'o kapau 'uhinga he 'oku pau 'oku *pledge* mai he Pule'anga te nau totongi 'e kinautolu 'oku faingata'a'ia he totongi ako, 'a ē ko ē na'e me'a 'aki he Fakafofonga pē ko e palakalafi fiha kātaki?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki. Ko u fie tokoni atu ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni ko eni Fakafofonga, me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na pehē ki he, talanoa ki ai ko e masiva. Ko e fokotu'utu'u ko ē 'a e Pule'anga 'o e'aho ni, mahalo ko e fokotu'utu'u ia ko ē 'oku tau foki ai ki hotau fakava'e na'e hanga 'e Tupou 1 'o 'omai kiate kitautolu, me'apango ko 'etau li'ekina 'a e fakava'e ko ia 'o tau ō tautolu 'o fanongo ki he tokotaha kotoa 'oku ha'u mei muli 'oku 'ikai ke nau mo'ui nautolu 'i Tonga ni pea te u tala atu pē 'e au 'a e fo'i fa'unga na'e fa'u 'aki e 'ekonōmika 'a Tonga ni. 'A ia ko e fehu'i ko ē 'oku tau pehē. 'Oku anga fēfē 'alu ki 'olunga 'a e kalafi 'ekonōmika kae 'ikai ke 'alu ki lalo 'a e kalafi ia 'o e fānau 'oku 'ikai ke nau kai lelei, 'ikai ke 'i ai ha'anau vala, 'oku 'ikai lava totongi 'enau ako. Ko e 'uhinga ia 'o e fo'i lea ko e makatu'unga 'o e 'ikonōmika 'ene 'unu ki 'olunga 'oku lava pē ke tufa he pēseti 'i 'olunga kae li'ekina e kakai 'o e fonua 'a ia 'oku tau ui ko e masiva. Sai tau talanoa mahino, 'oku nofo 'i fē 'ia 'a e kakai masiva 'o e fonua ko eni, he 'oku lahi 'etau talanoa ki he masiva kae 'ikai ke tau 'ai pau ko fē? Ko e me'a ia 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 3. 'Oku nau nofo 'i he *subsistence living*. Tau 'ai ko fē feitu'u ko ia. Ko e 'ā pē ngaahi fāmili, 'alu e finemātu'a 'o lālanga. 'Alu e mātu'a ki 'uta, pea 'alu leva e ni'ihi 'o 'alu ki tahi ke kumi ha me'atokoni ke nau ma'u. Ko e fo'i nga'unu ko ia 'e Sea ...

Siaosi Sovaleni: 'Ai pē ka u ki'i fehu'i angē Sea kātaki he ko e 'uhinga 'oku ne ...

Mo'ale Finau: Sea kuo 'osi fe'unga e ongo tokoni.

Siaosi Sovaleni: Sai e mālō.

Mo'ale Finau: Sea, 'i he peesi fitu, na'a ku fakahoha'a atu foki Sea te u nofo he peesi fitu, kiate au 'oku ne *cover* 'e ia kātoa 'a e fu'u *statement* ko ē. Ko e ngaahi me'a eni ko ē 'e a'usia Sea, 'oku fiema'u ke a'usia. Kuo pau ko e, pea ko e ngaahi sekitoa kehe ke fakafehokotaki ke hoa mo e ta'au faka'ekonōmika. Na'a ku lave 'anenai 'Eiki Sea ki he fakalekesi e mo'ui 'a e taha kotoa pē. Na'e folofola e Tu'i ko e mo'ui mo e ako. Ko e hā e me'a te tau to e ōmai ai 'o to e fehu'ia heni ke tau langa patiseti ki ai. Ko 'etau fa'u patiseti eni 'Eiki Sea ke a'usia 'a e mo'ui mo e ako. Pea toki tānaki atu ki ai ko 'etau pehē pē mo'ui 'oku kau ki ai ko e kaillele ha me'akai fe'unga, ko ha fale 'oku fe'unga, ko ha vala 'oku fe'unga. Ko ha ki'i me'alele mo e hā fua. Ko 'etau pehē pē 'e 'Eiki Sea mo e ngaahi sekitoa kehe 'oku felālāve'i mo e 'ekonōmika 'oku 'i loto ai e ako 'Eiki Sea he ko e ako 'Eiki Sea mo e lotu ko e uho ia 'etau mo'ui he 'ikai ke tau lava tautolu ia 'o to e 'ai ke tau ōmai 'o to e fakakaukau'i na'e tu'u mai e ako he *statement*. 'E Sea, ko e ako 'oku 'ikai ke to e fiema'u ia ke 'eke'i pē na'e tohi'i mo hano mata'ifika.

Fakama'ala'ala Pule'anga he hiki lahi he Patiseti ki he ako

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē Sea pē 'e laumālie lelei e Fakafofonga ka u tokoni ki ai pea 'e nounou pē fekau'aki pea mo e me'a ko ē na'e 'eke 'e Tongatapu 3, ko fē 'a e tokoni ko ē ki he ako Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku hā ia 'i he peesi 59 kamata'anga 'o e peesi kau nounou atu pē 'a e tokoni ko ia. 'A ia ko e hiki ko eni he patiseti ko eni he taimi ni Sea. Ko e hiki lahi ko eni 'i he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga hoko 2018/2019, 'oku meimei makatu'unga 'i he ngaahi hiki 'o e patiseti 'oku vahe ki he sekitoa ako 'o kau ai 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi ako ma'olunga 'o e ngaahi siasi fe'unga mo e hiki 'aki 'a e fitu miliona pē ko e hiki eni mei he tolungeau ki he fo'i 'ulu e tokotaha ako ki he pa'anga 'e fitungeau ki he tokotaha. Tānaki atu ki ai 'oku vahe'i he Pule'anga 'a e pa'anga

fe'unga mo e taha hiva miliona ke tokoni ki he ngaahi langalanga hili 'a e uēsia ko eni 'a e saikolone. Ko e ki'i tokoni pē ia Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga fakamā'opo'opo mai.

Mo'ale Fīnau: 'Io mālō Sea, Sea ko u fakamā'opo'opo atu 'eku tipeiti ki he houa ko eni.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ki'i tokoni pē mu'a.

Mo'ale Fīnau: Toe pē 'eku miniti 'e taha fakamolemole pea kapau 'e 'oatu ā ia ma'au 'Eiki Nōpele ka u ...

Tokanga ki he ngata ta'u ni tokoni mei muli ki Ha'apai

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku ia Sea 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Polisi 'oku ngata he ta'u ni 'a e 'asi he ...

<009>

Taimi: 1545 - 1550

Lord Tu'i'āfitu: ... 'Esitimeti 'a e tokoni pa'anga ko eni mei muli 'oku tufa fakafo'i 'ulú, ko e hoko atu ia he Pule'angá. Ka ko 'eku tokoni 'a'aku ia ki he Fakafofonga Ha'apai. Kapau te ke me'a hifo ki he ngaahi poloseki ko ē ki Ha'apai, noa e ngoue, noa e toutai, noa e ako. 'Ikai ke 'i ai ha fo'i mata'ifika ia 'e 'asi ai. Mata'ifika eni 'oku 'asi ko ē he poloseki ko e fo'i *dash* laini pē. 'Ikai ke u 'ilo 'e au ko e hā e fakamatala fakapa'anga 'oku ne talamai 'a e ki'i fo'i *dash* ko ē. Kapau 'oku ke pehē 'oku tokoni eni ki ho vāhengá eni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi ho'o taimi, 'i he fo'i tokoni ko ē. Ka ko ia ke ke 'omai ki'i miniti 'e 1.

Mo'ale Fīnau: Miniti 'e 1. Sea ko 'eku tali pē ki he 'Eiki Nōpelé, 'oku 'iai e ngaahi tafa'aki kehe ia 'Eiki Sea 'oku 'alu ai e tokoni ia ki Ha'apai. 'A ia ko e ngaahi me'a ko eni 'oku ne pehē 'oku noá 'Eiki Sea, 'oku 'uhinga ia na'e 'osi lava e ngāue ko iá ka 'oku 'i ai e tafa'aki kehe ia 'oku fai ai e tokoni ki Ha'apai 'Eiki Sea. Pea ko ia ko u pehē 'e au 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke li'aki e Vahefonua Ha'apai ia. Te u kei nofo pē au 'i he kāpasa folau 'o e Patiseti 'o e ta'u ní 'Eiki Sea, kuo pau ke 'inasi e Vahe Ha'apai. Pea kapau he 'ikai 'Eiki Sea, mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, ta 'osi langa taua Ha'apai pea 'oku 'ikai ke to e fiema'u ia

Lord Tu'i'āfitu: Ki'i fakatonutonu Sea, ta'u fo'ou mo e ta'u hoko maí, fo'i *dash* pē. Mālō.

Mo'ale Fīnau: Sea ko e langa e fonuá 'oku 'ikai ke fai'aki ia silini. Ko e langa e fonuá 'oku fai'aki ia e loto mateaki mo e angatonu pea mo e loto feilaulau mo e kalusefai. Ko e hā e 'aonga silini lahi pea 'ai'aki ia ha me'a kehe 'e Sea kae 'ikai ke langa e fonua ko eni.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu pē Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atú Sea me’a ko eni ko ē na’e fakahoko atú. Ko e Potungāue ko eni ko ē Ngoué, ko e 18 mo e 19 ‘oku noa. Hē, pea to e hiki mei ai ta’u hokó ‘oku to e noa pē.

Mo’ale Finau: ... Peesi fiha ia Sea.

Lord Nuku: Peesi 77 ‘o e Fakamatala Patisetí. Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atú Sea he ko e me’a ia ‘oku tohi mai ko ē he pepá mei he Pule’angá ‘oku noa ia. Ka ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokangá...

Sea Kōmiti Kakato: Mou ki’i me’a hifo ki lalo Hou’eiki. ‘Oku tali pē ia ‘e Ha’apai ia e me’a ko iá ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e hā e me’a ‘oku mou to e fakatonutonu. Kae me’a mai a Ha’apai ia. Ha’apai 12.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atú.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ko e ki’i fakatonutonu nounou.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano pa’anga.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ngaahi poloseki e me’á ia. Ko e vahe ko ē pa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku vahe pē ia. Pea ke fakatokanga’i ‘e he Hou’eiki, na’e toki huufi ni e fu’u māketi ‘o Ha’apai pea mo e Fakamaau’anga fo’ou ‘o Ha’apai Sea. Ko e ‘ū poloseki ia ‘oku ‘uhinga mai ki aí. Lava pē ngāue Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Miniti ‘e 1 Ha’apai.

Mo’ale Finau: ‘Io. Sea ko u mālie’ia pē au he me’a ‘oku ‘ohake he, ‘i he me’a ko ē. Pea kapau ko e me’a ia ‘e *base* ai ‘enau hiki nimá ‘anautolu, ko ‘ene ‘asi ko ē he me’á. Ka ‘oku ‘osi kakato pē fatongia ia e Potungāue ki Ha’apai ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ia ‘oku ‘ikai ke a’u ia ki he Vahefonua, ki Ha’apai, ‘oku ‘i ai ‘a e tafa’aki ia ‘e taha ‘i he Patisetí ‘oku a’u ai ki ai e tokoní ia ki Ha’apai ‘Eiki Sea. ‘A ia te u pehē ‘Eiki Sea ko hono fakalukufuá ‘oku lava pē ‘o, ‘e lava pē ke lato ‘a e fiema’u e kāingá. Pea kapau ‘e to e fakalahi hake pē ia ko e fakafeta’i. Ka te u kei nofo pē ‘i he’eku tipeiti ‘anenaí, ko e ngaahi me’a ia te ne lava ‘o ‘omi ke fai tu’utu’uni ki he Patiseti ko ení ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā Leipá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito ‘e Sea. Kau ki’i hoko atu mu’a e ki’i fakamatala nau kamata ‘anenaí he koe’uhí ‘oku tau talanoa tautolu ki he masivá. Ka kuo faka’amu foki ke u ki’i vahevahe atu. Ko ‘eku ki’i Potungāue ‘a e motu’a ni ko e fakahoko ia e vīsone ‘oku me’a mai ki ai e Palēmia. Ka ko u fie talanoa atu ki he fekau’aki ko ē pea mo e masivá. Pēseti ‘e valungofulu tupu ki he hivangofulu ‘a e ma’u’anga mo’ui ‘a e fonua ko ení, ‘oku ‘ikai ko ‘enau ‘alu ki ha ngāue’anga hangē ko tautolu ta’utu hēkesi heni. Ko e ma’u’anga mo’uí ko e ‘ā ‘a e fa’ē ‘o ‘alu ‘o lālanga. Sai, tuku ke u talanoa atu ki he fo’i ngāue ‘oku fai mei he’eku Potungāue ki he fefine lālangá. Neongo ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha taha mei muli ‘oku ne fakapapau’i mai te ne hanga langa e ngaahi fale lālangá. Ko fē’ia ‘a e feitu’u ‘oku ‘alu ki ai ‘etau kau fa’ē, ko ‘enau *employment*

mo'óni ia, ke fai 'enau lālangá. 'Ikai ko ē 'oku nau ta'utu holo pē he ngaahi matafalé, nau takitaha feinga pē 'iate kinautolu. 'Oku 'osi 'i ai 'eku patiseti fo'ou pea te u langa 'a e fale lālanga ke fei mo fakamo'oni'i 'e lava e me'a ko iá. Hoko, fēfē 'a e tama ngoué, ko e hā e palopalema e tama ngoué, lava lelei e kau komēsialé ia, 'i ai 'enau fanga fu'u palau, kau tama *exporter*. Ko hai 'oku faingata'a'ia, peseti 'e valungofulu ki he hivanoa, talamai 'e he Potungāue Ngoué, ko 'emau faingata'a'ia pea ko 'emau ma'u'anga mo'úi ke fonu e kulo 'emau fānaú, ko 'emau 'alu ki 'utá. Te u tala atu e ki'i tokoni 'oku ou fai ki ai.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fehu'i Sea ...

<001>

Taimi: 1550 - 1555

Siaosi Sovaleni: ... tau lele foki he *Budget Statement*. Ko e peesi fē eni... mo e palakalafi fiha ko e 'uhinga he pēseti 'e 80 ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sai 'oku fakamālō ho fehu'i he na'e toki 'osi eni hono fehu'i mai he māsiva ko e tali fakalukufua atu eni. Pea 'oku 'oatu pē ke tau kamata'aki ke tau māhino'i e me'a ko eni. Ko 'etau Patiseti 'oku pehé ni. Ko e *statement* ē fakalukufua 'a ē ko e *Budget Statement* ko e *Budget detail* ē Patiseti lahi ko ē. Ko e ma'u e fika ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'utu'u ngāue 'i he fika ko ē. 'Oku ma'u ia mei fē? Mei he *corporate plan* kotoa pē 'a e ngaahi potungāue he ko ia 'oku fatu ai 'eku fakakaukau pē ko e fakakaukau 'a e kau Minisitā mo e Pule'anga ta'u 'e tolu pē ta'u 'e fā pea toki ma'u mei ai mo 'etau palani ta'u 'e taha. 'A ia kuo pau ke loloto 'etau fakakaukau pea kapau 'oku te'eki ai ke mou me'a ki he peesi ko e me'a ia 'oku talaatu ai ke lau 'a e Patiseti pea toki ha'u ki heni ka u talanoa fakalukufua ke 'osi 'eku me'a ki ai.

Lord Nuku: Sea. Ko 'eku ki'i ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: He ko 'eku talanoa palani ngāue 'oku 'ikai ko e talanoa fika.

Tokanga mei he patiseti fakalukufua meimei 700milionā, 27milionā pē vahe'i ki he faka'ekonomika

Lord Nuku: Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i tokoni mai pē he ne fika. Ko 'eku fie kole atu pē 'a'aku ia koe'uhí ko e me'a ko ena ko ē 'oku ke me'a mai 'aki. Ko 'etau Patiseti Fakalukufua 'oku meimei 'i he pa'anga 'e 600 meimei 700 milionā. Ko e pa'anga ko ē 'oku to'o ko ē ki he faka'ikonōmika ko ē he Pule'anga ko e pa'anga pē 'e 27 milionā. 'A ia ko e me'a ko iá 'oku 'i ai 'a e pa'anga ngāue potungāue 'a e Feitu'u na, Potungāue 'a e Toutai . Ko e me'a ko iá 'oku ne hanga ko ē kapau ko e mahu'inga'ia ko ē 'a e Pule'anga pea ko e pa'anga pē 'e 27 milionā mei he 600 milionā 'oku 'omai ke fai'aki ho'o langa fale lālanga mo e langa me'a ko ia. Ko 'eku ki'i tokanga atu ki he pa'anga ko ē 'oku vahe'i ki ai. Ko e 27 milionā pē.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito ho'o fehu'i.

Lord Nuku: Pea he 'ikai ke mau to e mavahe mei ai he ko ia pē 'oku 'omai.

Fakahā Pule'anga 'ikai mahu'inga e fika he Patiseti ka ko e fokotu'utu'u ngāue

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: To e fehu'i pē, 'ai ke 'osi. *Ok.* Ka u tali atu. Sea ko u talaatu ke tau fēmāhino'aki he me'a ko eni. Ko e fika 'oku 'ikai ko e me'a 'oku mahu'inga ko e fika ko e me'a pē ia 'oku hanga ha fa'ahinga taha 'o 'ai ki ha mata'ifika. Ko e 'uhinga 'a e mata'ifika ko e fokotu'utu'u ngāue.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. 'Eiki Minisitā ko 'etau ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Taukave'i ko e alea'i Patiseti 'a e mata'ifika

Siaosi Sovaleni: Me'a mai ki heni 'a e Hou'eiki Mēmipa ki heni ke tau sio ki he fika he ko e lao 'oku 'asi ai 'a e fo'i fika.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō. Mālō e ...

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu ia Sea kapau te ke toki ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō ka u tokoni atu mu'a 'i he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe.

Taukave 'oku makatu'unga e mata'ifika mei he palani ngāue

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Fakamaama ko eni ke tau fēmāhino'aki. Ko e mata'ifika ko e Patiseti 'Esitimetri ia. 'Oku makatu'unga 'a e fika mei he hā ? Mei he palani ngāue. 'Oku 'ikai ke punakaki pē 'a e mata'ifika 'o 'asi mai he hōlisi, ngalivale ia. Ka 'oku ke fiema'u ke fētongi 'a e fika te ke fētongi fēfē ? Te ke fētongi 'a e fika pē te ke fētongi 'a e palani ngāue. Palani ngāue 'a eni ko ē 'oku 'i he tohi ko ē palani ngāue 'a e ngaahi potungāue.

Tēvita Lavemaau: Sea, Sea ke u ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni Minisitā ?

Mahu'inga e mata'ifika ko ia 'oku ne fa'u e 'Esitimetri

Tēvita Lavemaau: Mālō 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i tokoni 'Eiki Sea kuo 'osi mea'i kātoa he Fale ni. Mahalo na'a ko e 'Eiki Minisitā pē ia 'oku 'ikai ke ne mea'i 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ui ko e *corporate plan* 'oku 'i ai, hā fua e ngaahi naunau. Ko ia 'oku ne fa'u ko ē 'a e fika ko ē 'oku 'ai he 'Esitimetri pea 'oku mahu'inga 'a e fika he ko e lao ia. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito 'Eiki Sea tā ko ē 'oku māhino pē ki he, 'a e me'a 'oku tau talanga ki ai. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'e Hou'eiki Mēmipa ko 'eku talanoa atu ki he ngāue 'oku ou fai 'oku makatu'unga ai 'eku fika. Ki he finemātu'a kuo pau ke u langa 'a e ngaahi feitu'u ke nau ō 'o fakahoko ai 'enau lālanga. Ko e me'a ia 'oku ui ko e 'ofa ki he

māsiva. 'I he'etau Patiseti 'oku ua. Ko e *recurrent Budget* pea ko e Patiseti 'e taha ko e *development*.

Lord Tu'ilakepa: Sea, Minisitā fakamolemole pē ho'o me'a. Sai pē ke u tokoni atu ki he Feitu'u na ?

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io ko e me'a ia 'a e Sea ke ne, 'ikai ko e me'a 'a'aku.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'ikai ko e me'a 'oku 'ai ke u fie le atu au ka 'oku me'a pē 'i 'olunga. Ko hai 'oku fakatangutu ki lalo Sea ka ko hai 'oku ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Oh pē 'i ta'utu koe ki lalo 'ikai ke u fiema'u au ho'o tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhinga ke fiema'u pē te ne tali pē 'ikai.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko ena 'oku 'ikai ke ne tali pea ke kātaki 'o me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko e 'uhinga foki 'eku 'ai atu...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Oku 'ikai ke u fiema'u 'a e tokoni kātaki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sai ko e fakatonutonu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Minisitā, me'a ki lalo ko e fakatonutonu eni.

Lord Tu'ilakepa: Ko u fakatonutonu e Feitu'u na ke ke 'oua te ke hanga 'o 'ai e Fale ni ke hangē ko ē ha fale ha kauleka. Ko ho me'a ko ē 'oku ke fai he Feitu'u na 'oku ke me'a mai 'o hangē ko ha faiako 'i he Fale ni. Ki'i 'ai pē 'o ki'i fakafuofua e me'a ko ē 'oku ke fa'a 'ai he Fale ni.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e hā e fakatonutonu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu atu ia.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e hā e fakatonutonu ?

Lord Tu'ilakepa: Ko e 'uhinga 'oku ke me'a pē koe, sio ki hē ... kole atu ke u tokoni pea 'ikai ke ke tali ka ke fekau mai ke u ta'utu ki lalo. 'Ikai 'i ai ha'o tu'utu'uni 'a 'au ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e hā e fakatonutonu ?

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea, ko e hā e fakatonutonu?

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu 'oua te ke 'ai'ai noa'ia he Fale ni.

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Masi’i!

Lord Tu’ilakepa: He ‘ikai ke mo tali he ‘oku mo kau mo ua ...Ko u kole fakamolemole ki he Feitu’u na. Te ke tali ke u kole fakamolemole ki he Feitu’u na ... sio ki he fo’i lea fakamolemole...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ke ke fanongo mai ki he’eku lea fakamolemole Ko ‘eku fie tokoni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kuo ke ‘osi ‘omai ho’o tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Minisita.... Sea te tau toki ‘alu pe ki he ngaahi *detail*, ka ko ‘eku ‘uhinga pe ‘eku fokoutua hake ki ‘olunga koe’uhi ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai ...pea ko e ‘uhinga ‘a ‘eku ki’i fakalea atu. Te u fakatātā pe heni...

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakatonutonu pe.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu. Tuku ‘a ‘etau fa’a feme’a’aki ki he masiva he na’e ‘ikai ke mou tali ke totongi ‘a e ako ‘a e fānau ako na’e

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki! ‘ofa mu’a...ko e fakatonutonu ‘omai ha lao ...Ko e *opinion* ena ‘oku ke me’a mai ‘aki...

Lord Tu’ilakepa: Sea, ko e faka’uhinga pe ena ‘oku ‘ikai ke ke kau

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo Hou’eiki.

Lord Tu’ilakepa: Ko e hā ne ‘ikai ke mou tali ai ke totongi e ako ‘a e fānau na’e si’i uesia ...‘Oua te ke fa’a talanoa ki he masiva he ‘oku ‘ikai ke ke mea’i ‘e he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko ‘eku tali atu ho’o fakatonutonu. Ko hono ‘osi eni hono lau mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi ‘a e hiki ‘a e 7miliona na’e ‘ikai ke fai pehē ‘a e ngaahi Pule’anga kimu’a. Ko ‘eku hoko atu ‘a’aku makehe mei he fakalukufua mei he Patiseti ‘a e ako ke tānaki mo e tukuhaui ‘a e kakai, ko u talanoa atu ke tokoni’i ‘a e ngaahi mātu’a ke nau lava pe ‘o tokoni’i pe ‘enautolu ‘o totongi ‘enau ako. Ka te u faka’osi ‘oku ‘ikai fiema’u ke tau longoa’a ‘i he me’a ko eni.

Ko ‘eku talanoa atu ki he fiema’u ko e ‘a e kakai ngoue, kau lālanga mo e kakai ‘alu ki tahi. ‘Ave ‘etautolu ‘a e 14 miliona ‘o fokotu’u ‘i he Pangike *Development Bank*. Ka ko e hā ‘a e me’a ‘oku fiema’u ‘e he kakai? Peseti ‘e 80 ‘o e kakai masiva ko eni, ‘oku ‘ikai ke nau lava kinautolu ‘o hū ki he silini ko eni. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku fokotu’utu’u? ‘E ‘omai ki he motu’a ni ke u hanga ‘o fokotu’utu’u ha *finance* ke ‘ave ma’a e kakai ko eni. Ke nō atu ki ha taha pa’anga ‘e taha afe

(1000) ki he'ene ma'u'anga mo'ui. Ke nō atu ki ha tokotaha ha pa'anga 'e ua afe (2000). 'Oku 'ikai ko e 'ai ki ha me'a kehe, ka ko e tokoni'i 'ene lālanga ko 'ene ma'u'anga mo'ui ia.

Ko e ngaahi tokoni pau ia pea ko e ki'i faka'osi pe eni Sea, kātaki. Ko e faingata'a'ia ko eni 'a e kakai, ke nau ō 'o fai 'enau ngoue, ko 'enau talamai. Lava pe 'emau 'ai 'emau fo'i me'a tokoni ke mau kai. Ka ko e 'ai ke fakatau ki fē? Ko e fo'i fokotu'utu'u fo'ou eni, ke u faka'osi 'aki. Ko ho'o ha'u pe koe mo ha'o haafe tangai talo pe ko ha'o manioke, ko u 'oatu, ko ena ho'o silini pea ke 'alu koe 'o fiemālie. Ko e me'a ko e ke ke faingata'a'ia ai ke ke 'alu 'o feinga'i ki muli ke ma'u ho'o sēniti. 'Alu koe 'o mālōlō ka u hanga 'o to'o 'a e me'a ko ē ke 'alu au 'o fakatau atu, pea ka u ka ma'u ha sēniti 'oku 'ova 'i he me'a na'a ku 'oatu kiate koe, te u hanga 'o fekau ke fakafoki atu kiate koe.

Mahalo 'oku fe'unga ia ko e anga pe 'a e ki'i faka'ali'alu atu 'oku 'i ai e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e ki'i fie tokoni nounou pe Sea mahalo ko e ...Ko 'etau kolosi ko ē ki he masiva kapau 'oku fu'u alea'i pehe'i 'a e tokanga kihe masiva. Mahalo ko e nounou 'oku mou 'osi mea'i he taimi ni 'a e tūkunga masiva 'o e fonua. Ke ki'i ta'ofi atu 'a e fokotu'u mai ke hiki vāhenga mo e ngaahi monū'ia. *Yes?* Na'a 'oku ngali sai 'a e fo'i me'a ko ia Sea. Ko e ki'i tokoni pe ia.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea FaleAlea: Kole atu ki he Hou'eiki, ke toloi 'a e Fale ki he 6.00 efiafi.

Kelesi

Mou me'a pe 'i 'olunga ke tau kelesi.

(Na'e toloi heni 'a e Fale ki he 6pm)

<004>

Fakamā'opo'opo feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho 18 Sune 2018

01. Lotu

Hon. Losaline Mā'asi Fakafofonga 'o Tongatapu 5.

02. Ui 'a e Fale

03. Me'a 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

Ne me'a mai e Tokoni Sea 'o e Fale Alea 'o ne fakahoko hono talitali e Hou'eiki Mēmipa pea ne liliu ai pe 'o Kōmiti Kakato.

04. Kōmiti Kakato.

Hoko atu e feme'a'aki 'i he fakamatala Patiseti 2018/2019

Ne me'a 'a e Sea Kōmiti Kakato 'o fakama'ala'ala 'a e ongo pepa ko ia 'i he Patiseti pea koe'uhi 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e Palēmia pea mo e Sea 'o Fale Alea ke toki fakahoko ia 'i ha'ana me'a mai , kae kamata 'i he Vouti fika 10.

Ne me'a mai e Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Hou'eiki Nōpele ó Vavaú ke tukuange ke ne fakahoko mai pe 'e ia 'a e Vouti 'a e Fale Alea he ko ia na'a ne ngāue ki he kongā lahi taha he Vouti ko eni tukukehe kapau 'oku 'i ai ha me'a fo'ou.

Ne hoko atu ki he hoha'a 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 16 koe'uhi ko e tala mu'aki 'o e Fakamatala Patiseti 'e fekau'aki mo e lelei e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua he 'oku kehe ia mei he ngaahi fakamatala 'i loto 'i he Patiseti.

Ne 'ohake ai 'e he Fakafofonga 'a e fakamatala 'oku ha í he peesi 44 fekau'aki mo e Lipooti 'a e UNICEF ki he fānau pea ne fakafehokotaki 'e he Fakafofonga mo e palopalema 'oku hoko 'i he vahefonua Vava'u hono fakamamahi'i 'o e kakai fefine. Ne a'u mai ai pe ki he peesi 17 'a ia 'oku hā ai e taumu'a ngāue ki he ngoue.

Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 16 ke fakakau e Hou'eiki Fakafofonga 'i hono fa'u e Patiseti.

Ne fehu'ia 'e he Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Hou'eiki Nōpele ó Tongatapu 'ikai ke fenāpasi 'a e fakamatala Patiseti pea mo e vīsone fakafonua pea mo e ngaahi kaveinga fakamāmani lahi hangē ko e feliliuaki 'a e 'ea 'a ia 'oku hā eni 'i he peesi 7.

Ne me'a 'a e 'Eiki Nōpele ki hono fakatonga'i 'o e fo'i lea ko e malu ange (*resilience*) ka oku ne tui ko e fo'i lea ko e mālohi ange pea ne fokotu'u ai ke ngaue'aki á e foi lea ko e malu ange.

Mālōlō 11:00am

Ne hoko atu ai pe Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Tongatapu Lord Tu'ivakanō e Hou'eiki Nōpele ki he fakamatala Patiseti 'o ne me'a 'oku 'ikai ha me'a fo'ou ia 'i he fokotu'utu'u

faka'ekonomika 'i he patiseti. Ne tokanga 'a e Nōpele ki he fakamatala he peesi 54 'o fakahoa ia ki he tēpile 'i he peesi 9 'a ia ko e tupu ia ko ia 'oku meimei 'i he 1000 miliona. Naá ne to e hoko atu ki he peesi 67 ki he *TSDf* II 'o ne fehu'i pe ko e polokalama fakatupu ngāue pe ko e vahe 'ata'atā pē.

Ne me'a mai mo e Fakafofonga 'o e ongo Niua 17 koe'uhi ko e mahino mai 'oku uesia 'a e tupu faka'ekonomika 'a e fonua ka 'oku ne fiefia ko e mahino mai 'oku kau 'a e ongo Niua hono tokangaekina 'e he Patiseti ko eni.

Ne poupu 'a e Fakafofonga 'o Eua 11 ki he fokotu'u 'a e Fakafofonga Nōpele fika úluaki 'o Tongatapu ke ngaue'aki 'a e fo'i lea "Mālohi" ko hono fakatonga ia ki he *resilience*. Ne tui 'a e Fakafofonga 'oku kei tupu pe 'ekonomika ia neongo 'a e uesia ne fai 'e *Gita* pea ko e pa'anga ne tukuange atu 'e he Pule'anga 'e tokoni ia ki hono pukepuke 'o e tupu faka'ekonomika.

Ne fakamamafa'i ai 'e he Fakafofonga 'oku to e lahi ange talafi pa'anga mei muli hili e afā pea ne fakafuofua e Pangike Pule ki he 37 miliona ne talafi mai pe ia he māhina e taha. Ne hoko atu 'a e Fakafofonga ki he Takimamata 'a ia ne uesia lahi he afā pea ne fehu'ia e ngāue 'a e Pule'anga ki he sekitoa ko eni.

'I he ngoue ne fehu'i 'e he Fakafofonga 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke tokoni'i e sekitoa ko eni koe'uhi ko e sekitoa eni oku ne fakangāue'i e tokolahi e kakai. Na'a ne to e fehu'ia 'a e pa'anga ne fa'a 'ave ki he Pangike Langa Fakalakalaka ke nō mei ai e kakai ki he ngoue mo e toutai 'a ia 'oku 'ikai ke 'asi eni ia he patiseti ko eni.

Ne kole ai e Fakafofonga ki he Pule'anga ko e 'uhinga ko e ngaahi nō 'oku uesia koe'uhi ko e pule 'a natula na'a lava ke *write off*.

Ne liliu ai pe ó Fale Alea pea toloi ki he 2 hoáta.

Mālōlō hoátā

Ne liliu ai pe Fale Alea 'o Kōmiti Kakato pea kamata'aki e me'a mei he Fakafofonga 'o Vava'u 15. Na'a ne me'a 'oku fakafiefia e lahi e tupu 'oku hā he patiseti ka ko e pango he 'oku tupu ai pea mo e faihia ia. Ne fehu'ia ai 'e he Fakafofonga 'a e ngāue 'oku fai 'e he Fale Alea ki he ngaahi palopalema 'oku hoko pea mo e ngāue ke fakahoko ki he ngaahi me'a ne fakahoko mai he tō folofola. Ne kau he me'a 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e takimamata pea pehē ki he tukuaki'I 'oku ne puketu'ú 'e he taha e kau *CEO* ia e kole laiseni pisinisi 'a e kakai 'oku nau fie 'inivesi he fonua ni. Kau ai mo e popula 'a e kakai e fonua ni koe'uhi ko e lahi 'a e kaiha'a.

Ne me'a mai leva e Palēmia 'oku ne fiefia koe'uhi ko e 'ohake me'a fekau'aki mo e *CEO* pea ko e me'a ki he ta'emaungāue 'oku ne tui ia 'oku 'alu ke tokosi'i e kakai ta'ema'ungāue ia he oku 'alu e kakai ia ki Nu'usila mo 'Aositelēlia he ngāue toli.

Ne fakatonutonu mai 'e he Minisita Ako 'a e me'a fekau'aki pea mo e 'Apiako Fokololo 'o e Hau 'o ne pehē ne toki fakafoki mai eni e Fokololo e Hau ki he potungāue ako pea 'oku nau kei ngāue eni ke fakakakato e ngaahi fiema'u ki he 'apiako folau tahi.

Ne me'a mai e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u 'o ne fakamamafa ki he fiema'u ke fai ha ngāue fakavavevave ki he ngaahi ngāue langalanga hake hili á e saikolone ko *Gita*.

Ne to e me'a 'a e Nōpele 'oku 'ikai ke ne tui ia ki he fakamatala 'oku tupu faka'ekonomika 'a e fonua he oku hā ia he peesi 60 'oku fakafuofua ko e ta'u 'e tolu ka hoko 'oku fakafuofua 'e mole 'aki e 10. Miliona. Ne kau heni mo e hikihiki 'i he totongi e tukuhau koe'uhi ko e hiki 'a e tute ka ne fakatonutonu 'e he Minisita Leipa 'oku 'ikai ke hiki e tute ia, ka ne tokoni mai e Fakafofonga Kakai 'o 'Eua 'oku hā pe ia he peesi 20 'a e fakamatala ko e hikihiki e koloa ko e hiki 'a e tute.

Ne faka'osi 'aki 'e he Fakafofonga Nōpele 'ene tokanga ki he Toutai ke 'i ai hanau uafu kae 'atā e kongia 'a e Poate.

Ne me'a mai mo e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 3 'o ne fakamamafa'i e tu'unga 'oku 'i ai e ta'ema'ungāue mo e masiva pea ne fehu'i ko e hā e me'a 'e fai ke solova'aki e masiva.

Ne fakama'ala'ala mai leva e Minisita Pa'anga 'o kamata mei he fehu'i mei he Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu 'o ne me'a na'a 'oku tonu ange ke malu 'i he fakamālōhi'i.

Fekau'aki pea mo e ngāue ki he langa afā ne me'a e Minisita Pa'anga 'oku fai pē ngāue he ne nau ako mei he me'a ko ia ne hoko he 2014.

Ne fai e feme'a'aki ki he founa hono tufotufa 'o e pa'anga tokoni afā pea ne 'i ai 'a e hoha'a ki he tu'unga 'o e maumau 'e toki malava ke ma'u ha tokoni he ko e ngaahi fale ia ne maumau 'i loto he fale kuo nau kau nautolu he vahe 500 ka ne fakamahino 'e he Minisita *MEIDECC* ko e ngaahi maumau pe 'i tu'a 'oku fai ki ai e tokanga.

Mālōlō

Ne kamata'aki e feme'a'aki e fakama'ala 'ala 'a e Minisita Pa'anga ki he hikihiki e totongi koloa 'o ne fakamahino ai 'io 'oku uesia e hikihiki totongi koloa 'e he fetō'aki e totongi 'i tuápule'anga hangē koe koloa lolo. Óku kau moe hiki í he tukuhau hono uesia e totongi koloa.

Ne fehu'ia 'e he Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Eua ki he Minisita Pa'anga 'a e mahu'inga 'o e *GDP* 'a ia ko e 8000 pea ne tali 'io ki ai e Minisita ka ne to e fehu'i 'e he Fakafofonga Nōpele ki he fika ko ia ki he masiva.

Ne me'a mai e fakafofonga 'o Ha'apai 12 koe'uhi ko 'ene tui 'e malava 'e he Patiseti ia ko eni ke fakalekesi e mo'ui 'a e taha kotoa pe. Ne fakamamafa'i 'e he Fakafofonga ko e ako pea mo e lotu ko e uho ia 'etau moui. Ka ne fakahā 'e he Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele fika ua 'o Vava'u 'oku 0 pē ia ka ne me'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 'o ne pehē 'oku 'ikai ke fiema'u ha pa'anga ia ki he langa fakalalakaka.

Ne hoko atu e feme'a'aki ki he tu'unga 'i he masiva pea ne 'i ai ngaahi tipeiti fekau'aki pea mo e fokotu'utu'u 'a e minisita ki he Leipa.

Mālōlō 4pm (toloi 'a e Fale ki he 6pm)

